

శ్రీః ఉపయుక్తశ్లోకాః శ్రీః

సదృశంత్రిషులింగేషుసర్వాసుచవిభక్తిషు। వచనేషుచసర్వేషుయన్నవ్యేతితదవ్యయమ్ ॥ ౧ ॥ యల్లింగంయద్వచనంయాచవిభక్తిర్విశేష్యస్య। తల్లింగంతద్వచనంసాచవిభక్తిర్విశేషణస్యాపి ॥ ౨॥ లింగసంఖ్యావిభేదేఽపివిశేషణవిశేష్యతా। విభక్తిఃపునరేకైవవిశేషణవిశేష్యయోః ॥ ౩ ॥ నస్యాన్నియతలింగేషు తేషులింగంవిశేష్యవత్। త్వదాదిషుక్వచిల్లింగం విధేయాద్దాన్యగంభవేత్ ॥ ౪ ॥ విశేషణంపురస్కృత్య విశేష్యంతదనంతరమ్। కర్తృకర్మక్రియాయుక్తమేతదన్వయలక్షణమ్ ॥ ౫ ॥ విశేష్యంతుప్రధానంస్యాదప్రధానంవిశేషణమ్। ద్వాభ్యాంయుగ్మమితిప్రోక్తం త్రిభిశ్శ్లోకైర్విశేషకం ॥ ౬ ॥ కాలాపకంచతుర్భిస్స్యాత్తదూర్ధ్వంకులకంమతం। లళయోర్లడయోస్తద్వజ్జదయోర్వబయోస్తథా ॥౭॥ రలయోర్ణనయోశ్చాంతే సవిసర్గావిసర్గయోః। సబిందుకాబిందుకయోస్స్యాదభేదేనకల్పనమ్ ॥ ౮॥ (ఇదమః ప్రత్యక్షగతం) ఇదమస్తుసన్నికృష్టం) సమీపతరవర్తిచైతదోరూపం। అదసస్తువిప్రకృష్టం తదితిపరోక్షేవిజానీయాత్ ॥ ౯ ॥ ఈషదర్థేక్రియాయోగేమర్యాదాభివిధౌచయః। ఏతమాతం-జితం-విద్యాద్వాక్యస్మరణయోరజిత్ ॥౧౦॥వష్టిభాగురిరల్లోపమవాప్యోరుపసర్గయోః ఆపంచైవహలంతానాం యథావాచానిశాదిశా ॥౧౧॥ వగాహః, అవగాహః ॥ పిధానం। అపిధానమిత్యాది ॥ వ ॥ ఉపసర్గేణధాత్వర్థో బలాదన్యఃప్రతీయతె। ప్రహారాహారసంహారవిహారపరిహారవత్ ॥౧౨॥ ధాత్వర్థంబాధతేకశ్చిత్కశ్చిత్తమనువర్తతె। తమేవవిశినష్ట్యన్యఉపసర్గగతిస్త్రిధా ॥౧౩॥ కవచంముంచతి ॥ త్యజతీత్యర్థః ॥ ఆముంచతి। బధ్నాతీత్యర్థః। ఏవంతిష్ఠతిప్రతిష్ఠతె ఇత్యాదౌధాత్వర్థబాధః ఆగచ్ఛతీత్యతః అభ్యాగచ్ఛతిపర్యాగచ్ఛతీత్యాదౌ నవిశేషః ॥ యునక్తీత్యతస్సంయునక్తీత్యాదౌవిశేషః ఇత్యాదిక్రమేణోదాహరణంప్ర పరా,అప,సం,అను,అవ,నిస్,నిర్,దుస్,దుర్,వి,ఆఙ్,ని-అధి,అపి,అ

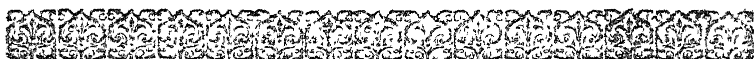
అతి, సు, ఉత్, అభి, ప్రతి, పరి, ఉప, ఏతే ప్రాదయో ద్వావింశతిరుపసర్గాః ॥౯॥ లడ్వర్తమానే లేడ్వేదే భూతే లుఙ్ లఙ్లిటస్తథా । విధ్యాశిషోస్తు లిఙ్ లోటౌ లృఙ్లృట్లుశ్చ భవిష్యతి ॥౧౦॥ ప్రధానకర్మణ్యాఖ్యేయే లాదీనాహుర్ద్వికర్మణాం ॥ అప్రధానే దుహాదీనాం ణ్యన్తే కర్తుశ్చ కర్మణః ॥

అకర్మకస్సకర్మా చ ద్వికర్మా చ ద్వికర్తృకః । చతుర్ధా ధాతవస్తేస్యుః ప్రాయశో లాదయో యథా ॥౧॥ వివక్షాభేదతోన్యేపి ప్రయోగాస్స్యురనేకధా। ధాతోరకర్మకాత్కర్తృభావయోస్స్యుర్లడాదయః ॥౨॥ సకర్మకాత్కర్తరి చ కర్మణ్యపి లడాదయః । ద్వికర్మకాత్కర్తరి చ గౌణముఖ్యే చ కర్మణి ॥౩॥ ప్రయోజకే కర్తరి చ కర్మణిస్యుర్ద్వికర్తృకాత్ । ఏతేష్టధా ప్రయోగాస్స్యురన్యేష్వైవక్షికా యథా॥౪॥ (క్రియమాణం తు యత్కర్మ స్వయమేవ ప్రసిద్ధ్యతి। సుకరైస్స్వైర్గుణైర్యస్మాత్కర్మకర్తేతి తం విదుః ॥౫॥) సౌకర్యద్యోతనే తుర్వా వ్యాపారస్యావివక్షయా। కర్మణః కర్తృతా స్యాచ్చేత్ప్రయోగః కర్మకర్తరి ॥౬॥ ఏవం కరణకర్త్రాది ప్రయోగార్థలక్షణం। కర్మశూన్యః క్రియాకర్తృయుక్తోఽకర్మక ఈరితః ॥౭॥ కర్తృకర్మ క్రియాయుక్తప్రయోగస్స్యాత్సకర్మకః । కర్మద్వయక్రియాకర్తృసంయుక్తస్స్యాద్ద్వికర్మకః । యత్ర కర్తృతృతీయాస్యాత్కర్మణి ప్రథమా భవేత్ । స కర్మణి ప్రయోగస్స్యాత్క్రియావాచకసంయుతః ॥౮॥ కర్తృతృతీయాయుగ్భావే ప్రయోగస్స్యాత్క్రియాయుతః ।ప్రథమాంతద్వితీయాంతకర్మభ్యాం క్రియయా సహ ॥౯॥ యత్ర కర్తృతృతీయాస్యాత్స ద్వికర్మకకర్మణి। ప్రథమాంతతృతీయాంతకర్తృభ్యాం క్రియయా సహ ॥౧౦॥ యత్ర కర్తృద్వితీయాంతః స ద్వికర్తృకకర్తరి ॥ కర్తృద్వయం తృతీయాంతం ప్రథమా యత్ర కర్మణి ।౧౧॥ క్రియాయుతః ప్రయోగోఽయం స్యాద్ద్వికర్తృకకర్మణి । ఏవమష్టప్రయోగాస్స్యురేకధాత్వర్థకర్తరి ॥౧౨॥ ప్రయోగోఽయం క్రియాకర్తృయుక్తో కర్తృక

ఈరితః । కర్తృత్వేకరణాదీనాం ప్రాయశస్స్యాత్సకర్తకః ॥ ౧౩ ॥
గాణ్డీవిరాజతేరామోభూమణ్డలమపాలయత్ । రామచన్ద్రోదశగ్రీ
వంపరలోకమనీనయత్ ॥౧౪॥ రామేణాలభ్యతయశో రామేణాభోగ
యతక్షితౌ । రామేణకుమ్భకర్ణాదిప్రాగనీయతసురాలయమ్ ॥౧౫॥ సశో
సరాఘువస్సేతుం బన్ధయామాసవారిధౌ । రామేణకపిభిస్సేతురకా
రకార్యతజలాశయే ॥ ౧౬ ॥ రామసంస్పర్శనాచ్చైవంస్వయంధనుర
భజ్యత । రామబాణాస్ప్రసాలాన్ తరసాస్వయమచ్ఛినత్ ॥౧౭॥ శయ
నంధ్వననంమజ్జనవికలంజృమ్భణావాభసరోదనహాసనమ్ । కుటిలోత్సుక
తేభ్రమణంయతనంక్షరణంజరణంశకనంగ్లానిః ॥౧౮॥ వృద్ధిక్షయభయజీ
వితమరణంలజ్జాసత్తాస్థితిజాగరణమ్ ॥ శయనక్రీడారుచిదీప్త్యర్థాన్ధా
తుగణాన్తమకర్మకమాహుః ॥౧౯॥ శామ్యతి। ధ్వనతి । మజ్జతి । కుణ్డ
తి । జృమ్భతే । దభ్నోతి । రోదితి । హసతి । హూర్ఛతి ।ఉత్కణ్ఠ
తే। భ్రమతి। యతతే। క్షరతి । జీర్యతి । శక్నోతి । గ్లాయతి । వర్ధ
తే। క్షీయతే । బిభేతి। జీవతి । మ్రియతే । లజ్జతే । అస్తి । తిష్ఠతి ।
జాగర్తి । శేతే। క్రీడతి । రోచతే ॥ దీప్యతే । ఏవంక్రమేణోదా
హరణాని తత్తదర్థకాని బోద్ధవ్యాని ॥౨౦॥ ధాతోరర్థాన్తరేవృత్తేర్ధా
త్వర్థేనోపసంగ్రహాత్ । ప్రసిద్ధేరవివక్షాతః కర్మణోకర్మికాక్రియా
॥౨౧॥ వహతిభారం । అర్థాన్తరే । నదీవహతి । స్యన్దతఇత్యర్థః ॥
ధాత్వర్థేనసంగ్రహం । నృత్యతి । గాత్రవిక్షేపతి । జీవతి । ప్రాణాన్
ధారయతీత్యాది । ప్రసిద్ధేః । మేఘోవర్షతీత్యాది । కర్మణోఽవివ
క్షణే । హితాన్నయస్సంశృణుతేనకిం ప్రభురిత్యాది॥

వికేకత్రితసర్వస్వం కటాక్షాన్కలశోదరాత్ । దర్వీవ్యాపాయాం
బుద్ధెస్త్రీరే సురేశోప్యాదాత్స్వాంగహరిః ॥ ౧॥ కర్త్రాచకర్తృకరణం సం
ప్రదానంతథైవచ । అపాదానాధికరణేత్యాహుః కారకాణిషట్ ।
కర్త్రాగవతి ధాత్వర్థే స్వాతన్త్ర్యేణవివక్షితః । కర్తృస్యాత్క్రియయాక
ర్తురాప్తుమిష్టతమంహియత్ ॥౩॥ కరణంస్యాత్క్రియాసిద్ధౌ ప్రకృష్ట

ముపకారకం।కర్మణాయమభిప్రైతిసంప్రదానంస ఉచ్యతే॥౪॥అపాదా
నమపాయేయద్ధ్రువంతదచలంచలం।క్రియాధారోఽధికరణంకర్తృకర్మము
ఖానయోః ॥౫॥ ఏతేషాంక్రియయాయోగే సంజ్ఞాకర్త్రాదికాభవేత్ । వి
వక్షాతః కారకాణిభవేయుఃక్వచిదన్యథా ॥౬॥ దుహ్యాచ్పచ్దండ్రుధిప్ర
చ్ఛిచిఞ్బ్రూఞ్శాసుజిమథ్ముషామ్ । కర్మయుక్స్యాదకథితంతథాస్యా
న్నీహృకృష్వహామ్ ॥౭॥ దుహాదీనాంద్వాదశానాంతథానీప్రభృతీనాం
చతుర్ణాం కర్మణాయద్యుజ్యతే । తదేవాకథితంకర్మేతి పరిగణనం
కర్తవ్యమిత్యర్థః । గాందోగ్ధిపయః । బలింయాచతేవసుధామ్ । తం
డులానోదనంపచతి । గర్గాన్శతందండయతి । వ్రజమవరుణద్ధిగాం ।
మాణవకంపంథానంపృచ్ఛతి । వృక్షమవచినోతిఫలాని । మాణవకం ధ
ర్మంబ్రూతేశాస్తివా । శతంజయతిదేవదత్తం । సుధాంక్షీరనిధిం మ
థ్నాతి । దేవదత్తంశతంముష్ణాతి । గ్రామమజాంనయతి । హరతి । క
ర్షతి । వహతివా । అర్థనిబంధనేయంసంజ్ఞా । బలింభిక్షతేవసుధామ్ ॥
మాణవకంధర్మంభాషతే । అభిధత్తేవక్తీత్యాది ॥సూ॥ అధిశీఙ్స్థాసాం
కర్మ । అధిపూర్వాణామేషామాధారః కర్మస్యాత్ ।అధిశేతే । అ
ధితిష్ఠతి । అధ్యాస్తేవావైకుంఠంహరిః ॥సూ॥ ఉపాన్వధ్యాఙ్వసః । ఉ
పాదిపూర్వస్యవసతేరాధారఃకర్మస్యాత్ । ఉపవసతి । అనువసతి । అ
ధివసతి ఆవసతివావైకుంఠంహరిః ॥వా ॥ అకర్మకధాతుభిర్యోగే దే
శః కాలోభావోగంతవ్యోఽధ్వాచకర్మసంజ్ఞకఇతివాచ్యమ్ । కురూన్
స్వపితి । మాసమాస్తే । గోదోహమాస్తే । క్రోశమాస్తేఇత్యాది క్ర
మేణోదాహరణం॥సూ॥గతిబుద్ధిప్రత్యవసానార్థశబ్దకర్మాకర్మకాణామ
ణికర్తాసణౌ । గత్యాద్యర్థానాం శబ్దకర్మకాణామకర్మకాణాంచాణౌ
యఃకర్తాసణౌ కర్మస్యాత్ । ప్రత్యవసానం భక్షణం॥ శత్రూనగమ
యత్స్వర్గం వేదార్థంస్వానవేదయత్ । ఆశయచ్చామృతందేవాన్వే
దమధ్యాపయద్విధిమ్ । ఆసయత్సలిలేపృథ్వీంయస్సమేశ్రీహరిర్గతిః ॥

శ్రీరస్తు

శ్రీహయగ్రీవాయనమః

స్మారంస్మారంహయగ్రీవం బాలవ్యుత్పత్తిసిద్ధయే । సమాసచక్రవర్త్యప్యతన్యతేసపరిమాణకః ॥ ౧ ॥ సమర్థపదసంఘాతస్సమాసోహ్యైకపద్యభాక్ । తదర్థబోధకంవాక్యంవిగ్రహస్సద్విధామతః ॥ ౨ ॥ లౌకికోఽలౌకికశ్చేతి ప్రయోగార్హస్తులౌకికః । అలౌకికఃప్రక్రియార్హః ప్రయోగానర్హఈరితః ॥ ౩ ॥ ద్విధాసమాసస్సామాన్యవిశేషాహ్వయభేదతః । సుప్సుపేతిసమాసస్స్యాత్సామాన్యోఽనన్యసంజ్ఞకః ॥ ౪॥ కృత్తద్ధితసమాసైకశేషసనాద్యంతధాతురూపాః పంచవృత్తయః । పరార్థాభిధానంవృత్తిః । వృత్త్యర్థావబోధకంవాక్యం విగ్రహః । సచద్వివిధః లౌకికోఽలౌకికశ్చ పరినిష్ఠితత్వాత్సాధుర్లౌకికః । ప్రయోగానర్హోఽసాధురలౌకికః । తత్రైకార్థీభావలక్షణసామర్థ్యవిశిష్టపదసంఘస్సమాసః । తదర్థబోధకవిగ్రహవాక్యం ద్వివిధంలౌకికమలౌకికంచేతి । తత్రరాజ్ఞఃపురుష ఇత్యాదివిగ్రహవాక్యంలౌకికంలోకేప్రయోగార్హంసాధు రాజన్ ఙస్ పురుషసు ఇత్యాదివిగ్రహవాక్యం శాస్త్రప్రక్రియార్హమలౌకికంలోకే ప్రయోగానర్హమసాధు । తత్పురుషాదివిశేషసంజ్ఞారహితస్సుప్సుపేతి సమాసస్సామాన్యసమాసః ।స ద్వివిధః ॥ నామపూర్వపదోఽవ్యయపూర్వపదశ్చేతి । తత్రాద్యోయథా । పూర్వంభూతోభూతపూర్వః । విస్పష్టంపటుఃవిస్పష్టపటుః ।వాగర్థసదృశౌవాగర్థావివ । అవ్యయపూర్వపదోయథా । సనేకధానైకధా।ఏవంనాంతరీయకమిత్యాది ॥ అథవిశేషసమాసానాహ శ్రీమదాగ్నేయపురాణే ॥—॥ షోఢాసమాసాస్సంక్షేపాదష్టావింశతిధా పునః । నిత్యానిత్యత్వభేదేన లుగలుక్త్వేనచద్విధా ॥ ౧ ॥ తత్రాష్టధాతత్పురుషస్సప్తధాకర్మధారయః । షట్త్రిధాచబహువ్రీహిద్వంద్వో

కాభాషితో ద్విధా ॥ ౨ ॥ ద్వంద్వశ్చ ద్విధో జ్ఞేయో ఽవ్యయీభావో ద్విధా మతః । తేషాం పునస్సమాసానాం ప్రాధాన్యం స్యాచ్చతుర్విధం ॥ ౩ ॥ ప్రథమం విశేషసమాసష్షడ్విధః । తత్పురుషః కర్మధారయో బహువ్రీహిర్ద్విగుర్ద్వంద్వోఽవ్యయీభావశ్చేతి । తత్ర ప్రాయేణ పూర్వపదార్థప్రధానోఽవ్యయీభావోఽవ్యయంచ । ఉత్తరపదార్థప్రధానస్తత్పురుషః ఉత్తరపదలింగశ్చ । ఉభయపదార్థప్రధానో ద్వంద్వః ఉత్తరపదలింగశ్చ — అన్యపదార్థప్రధానో బహువ్రీహిః విశేష్యనిఘ్నశ్చ । ద్విగుకర్మధారయౌ తత్పురుషభేదౌ । స పునర్ద్వివిధః । నిత్యసమాసోఽనిత్యసమాసశ్చేతి । అవిగ్రహోఽస్వపదవిగ్రహో వా నిత్యసమాసః । యథా దిశయోర్మధ్యం అపదిశమ్ । కుత్సితః పురుషః కుపురుషః । కుంభం కరోతీతి కుంభకార ఇత్యాది । స్వపదవిగ్రహోఽనిత్యసమాసః । యథా రాజ్ఞః పురుషో రాజపురుష ఇత్యాది పునర్ద్వివిధః ॥ లుక్సమాసోఽలుక్సమాసశ్చేతి । యత్ర పదయోః పదానాం వా విభక్తిర్లుప్యతే స లుక్సమాసః । యథా రామశ్చ లక్ష్మణశ్చ రామలక్ష్మణౌ । ఏవం రామలక్ష్మణభరతశత్రుఘ్నా ఇత్యాది । యత్ర విభక్తిర్న లుప్యతే సోఽలుక్సమాసః । యథా స్తోకాన్ముక్తః । స్తంబేరమ ఇత్యాది । తత్ర తత్పురుషోఽష్టవిధః । ప్రథమా తత్పురుషో ద్వితీయా తత్పురుషస్తృతీయా తత్పురుషశ్చతుర్థీ తత్పురుషః పంచమీ తత్పురుషష్షష్ఠీ తత్పురుషస్సప్తమీ తత్పురుషో నఞ్ తత్పురుషశ్చేతి । తత్ర ప్రథమాంతం పూర్వపదం షష్ఠ్యంతాదినోత్తరపదేన సమస్యతే చేత్ ప్రథమా తత్పురుషః । స యథా (౧) పూర్వః కాయస్య పూర్వకాయః । ఏవమపరకాయః । అధరకాయః । ఉత్తరకాయః (౨) అర్ధం పిప్పల్యా అర్ధ

---

(౧) పూర్వాపరాధరోత్తరమేకదేశినైకాధికరణే ॥ ఉవయవివాచినా సహ పూర్వాదయస్సమస్యన్తే ఏకత్వసంఖ్యావిశిష్టశ్చేదవయవీ । షష్ఠీసమాసాపవాదః । (౨) అర్ధం నపుంసకం ॥ సమాంశవాచ్యర్థశబ్దో

పిప్పలీ । అర్ధంకోశాతక్యా అర్ధకోశాతకీ (౧) ద్వితీయం భిక్షాయాః ద్వితీయభిక్షా । ఏవం తృతీయభిక్షా । చతుర్థభిక్షా । తురీయభిక్షా । పక్షేభిక్షా ద్వితీయమిత్యాది షష్ఠీతత్పురుషో౽పి (౨) ప్రాప్తాజీవికాం ప్రాప్తజీవికః । ఆపన్నో జీవికామాపన్నజీవికః పక్షే జీవికాప్రాప్త ఇత్యాదిద్వితీయాతత్పురుషో౽పి ।(౩) మాసో జాతస్యయస్య స మాసజాతః ॥ ద్వితీయాతత్పురుషో యథా (౪) కృష్ణం శ్రితః, కృష్ణశ్రితః । కాంతారమతీతః, కాంతారాతీతః । నరకం పతితో, నరకపతితః । గ్రామంగతో గ్రామగతః । తుహినమత్యస్తః తుహినాత్యస్తః । సుఖం ప్రాప్తః సుఖప్రాప్తః । సుఖమాపన్నః సుఖాపన్నః (౫) గ్రామంగమీ గ్రామగమీ అన్నం బుభుక్షుః అన్నబుభుక్షుః (౬) మాసం ప్రమితః మాసప్రమితః ప్రతిపచ్చంద్రః । మాసం పరిచ్ఛేత్తుమారబ్ధవానిత్యర్థః ॥

నిత్యం క్లీబే యస్య ప్రాగ్వత్ ।వా। ఏకవిభక్త్యా పషష్ఠ్యంతవచనమ్।ఏకదేశిసమాసవిషయకో౽యముపసర్జనసంజ్ఞానిషేధః। తేనార్ధపిప్పలీ ఇత్యాది॥ (౧) ద్వితీయతృతీయచతుర్థతురీయాణ్యన్యతరస్యాం॥ ఏతాన్యేకదేశినా సహ ప్రాగ్వద్వా । పక్షే షష్ఠీతత్పురుషో౽పి (౨) ప్రాప్తాపన్నే చ ద్వితీయయా॥వాసమస్యేతే। పక్షే ద్వితీయాశ్రితేత్యాదినా సమాసః (౩) కాలాః పరిమాణినా॥పరిచ్ఛేద్యవాచినా సుబంతేన సహ కాలాస్సమస్యంతే ద్వయోరహ్నోస్సమాహారో ద్వ్యహః । ద్వ్యహో జాతస్య యస్య ద్వ్యహజాతః । ద్వే అహనీ జాతస్యేతి విగ్రహే ఉత్తరపదే సపరిమాణినా ద్విగోస్సిద్ధయే బహుశానాం తత్పురుషస్యోపసంఖ్యానమితి బహుపద ద్విగౌ అహ్నో హ్న ఏతేభ్య ఇత్యహ్నాదేశే ద్వ్యహ్నజాతః ఇతి । పూర్వత్ర తు న సంఖ్యాదేస్సమాహార ఇత్యహ్నాదేశనిషేధః (౪) ద్వితీయాశ్రితాతీతపతితగతాత్యస్తప్రాప్తాపన్నైః॥ ద్వితీయాంతం శ్రితాదిప్రకృతికైస్సుబంతైస్సహ వా సమస్యతే స తత్పురుషః (౫) గమ్యాదీనాముపసంఖ్యానం (౬) కాలాః॥క్తేనేత్యేవ। అనత్యంతసంయోగార్థం వచనమ్. ॥

(౧) ముహూర్తంసుఖం ముహూర్తసుఖమిత్యాది ॥ తృతీయాతత్పురుషోయథా । (౨) శంకులయాఖండః శంకులాఖండః । ధాన్యేనార్థో ధాన్యార్థః (౩) మాసేనపూర్వో మాసపూర్వః । దేవేనసదృశో దేవసదృశః । ఇంద్రేణసమఇంద్రసమః । మాషేణోనం మాషోనం కార్షాపణం । ఏవంమాషవికలమిత్యాది । వాచాకలహో వాక్కలహః । ఆచారేణనిపుణః ఆచారనిపుణః । గుడేనమిశ్రో గుడమిశ్రః । ఏవంగుడసంమిశ్రాధానాః । ఆచారశ్లక్ష్ణః (౪) మాసేనావరో మాసావరః (౫) హరిణాత్రాతో హరిత్రాతః । నఖైర్భిన్నో నఖభిన్నః । ఏవంనఖనిర్భిన్నః (౬) కాకేనపేయా కాకపేయానదీ । వాతేనచ్ఛేద్యం వాతచ్ఛేద్యం తృణమిత్యాది (౭) దధ్నాఓదనం దధ్యోదనం (౮) గుడేనధానాః గుడధానాః ॥—చతుర్థీతత్పురుషోయథా (౯) యూపాయదారు యూ

---

(౧) అత్యంతసంయోగేచ ॥ కాలాఇత్యేవ । అత్రాన్నార్థంవచనమ్ । (౨) తృతీయాతత్కృతార్థేనగుణవచనేన ॥ తత్కృతేతిలుప్తతృతీయాకమ్ । తృతీయాన్తంతృతీయాన్తార్థకృతగుణవచనేన అర్థశబ్దేనచసహప్రాగ్వత్ (౩) పూర్వసదృశసమోనార్థకలహనిపుణమిశ్రశ్లక్ష్ణైః ॥ తృతీయాంతమేతైస్సహప్రాగ్వత్ । (౪) అవరస్యోపసంఖ్యానమ్ (౫) కర్తృకరణేకృతాబహులం ॥ కర్తరికరణేచతృతీయాకృదంతేన బహులం ప్రాగ్వత్ । కృద్గ్రహణేగతికారకపూర్వస్యాపి గ్రహణం । నఖనిర్భిన్నః । (౬) కృత్యైరధికార్థవచనే । స్తుతినిందాఫలకమర్థవాదవచనమధికార్థవచనం తత్రకర్తరికరణేచ తృతీయాకృత్యప్రత్యయాంతైస్సహప్రాగ్వత్ (౭) అన్నేనవ్యంజనం ॥ సంస్కారకద్రవ్యవాచకంతృతీయాంతమన్నేనప్రాగ్వత్ (౮) భక్ష్యేణమిశ్రీకరణమ్ (౯) చతుర్థీతదర్థార్థబలిహితసుఖరక్షితైః ॥ చతుర్థ్యంతార్థాయయత్తద్వాచినాఅర్థాదిభిశ్చతుర్థ్యంతంప్రాగ్వత్ । తదర్థేనప్రకృతివికృతిభావఏవ । బలిరక్షితగ్రహణాజ్జ్ఞాపకాత్ । అర్థేననిత్యసమాసోవిశేష్యలింగ

పదారు । కుండలాయహిరణ్యం కుండలహిరణ్యమిత్యాది । ద్విజాయా యంద్విజార్థస్సూపః । ద్విజార్థాయవాగూః । ద్విజార్థంపయః । గోభ్యోహితంగోహితం । గోభ్యస్సుఖంగోసుఖం । గోభ్యోరక్షితం గోరక్షితమ్ ॥— పంచమీతత్పురుషోయథా (౧) చోరాద్భయంచోరభయం (౨) వృకాద్భీతోవృకభీతః । సింహాద్భీతిఃసింహభీతిః । వ్యాఘ్రాద్భీఃవ్యాఘ్రభీః (౩) సుఖాదపేతస్సుఖాపేతః । ఏవంకల్పనాపోఢః । చక్రముక్తః । స్వర్గపతితః । తరంగాపత్రస్త ఇత్యాది (౪)స్తోకాన్ముక్తః । అల్పాన్ముక్తః ॥ అంతికాదాగతః । అభ్యాశాదాగతః । దూరాదాగతః । విప్రకృష్టాదాగతః । కృచ్ఛ్రాదాగతః ॥—షష్ఠీతత్పురుషోయథా (౫) రాజ్ఞఃపురుషోరాజపురుషః । ఆమ్రస్యఫలంఆమ్రఫలం (౬) దంతానాంరాజా రాజదన్తః । హంసానాంరాజా రాజహంసః (౭) కుక్కుట్యాఅండంకుక్కుటాండమ్ । మృగ్యాఃపదం మృగపదమ్ । మృగ్యాఃక్షీరంమృగక్షీరం । కాక్యాశ్శాబఃకాకశాబః । (౮) బ్రాహ్మణస్యయాజకఃబ్రాహ్మణయాజకః । దేవపూజక ఇత్యాది ॥ (౯)సర్వేషాంశ్వేతతరస్సర్వశ్వేతః। సర్వేషాంమహత్తరస్సర్వమహాన్ ।

అంచేతివక్తవ్యమ్ (౧) పంచమీభయేన (౨) భయభీతభీతిభీభిరితివాచ్యమ్ ॥ (౩) అపేతాపోఢముక్తపతితాపత్రస్తైరల్పశః। ఏతైస్సహాల్పం పంచమ్యన్తం సమస్యతేసతత్పురుషః । (౪) స్తోకాంతికదూరార్థకృచ్ఛ్రాణిక్తేన । పంచమ్యాస్స్తోకాదిభ్య ఇత్యలుక్ (౫) షష్ఠీ॥షష్ఠ్యంతంసుబంతేనసహసమస్యతే (౬) రాజదన్తాదిషుపరమ్ ॥ఏషుపూర్వప్రయోగార్హంపరంస్యాత్ (౭)కుక్కుట్యాదీనామండాదిషు।ఇతిపుంవద్భావః (౮) యాజకాదిభిశ్చ॥ఏభిష్షష్ఠ్యంతం సమస్యతే । తృజకాభ్యాం కర్తరీత్యస్య ప్రతిప్రసవోయమ్ । (౯) గుణాత్తరేణతరలోపశ్చేతి వాచ్యం॥తరబంతేనయద్గుణవాచితేనసహసమాసఃతరలోపశ్చ । ననిర్ధారణఇతిపూరణగుణేతిచనిషేధస్యప్రతిప్రసవోయమ్ ॥

(౧) ఇధ్మానాం ప్రవ్రశ్చనః ఇధ్మప్రవ్రశ్చనః కుఠారః । గోదోహనీ స్థాలీ సప్తమీతత్పురుషో యథా (౨) అక్షేషు శౌండోఽక్షశౌండః । ఈశ్వరే అధి ఈశ్వరాధీనః । కావ్యేషు కుశలః కావ్యకుశలః (౩) సాంకాశ్యే

---

(౧) కృద్యోగా చ షష్ఠీ సమస్యత ఇతి వాచ్యం ॥ న నిర్ధారణే । నిర్ధారణే యా షష్ఠీ సా న సమస్యతే । నృణాం ద్విజశ్శ్రేష్ఠః । ప్రతిపదవిధానా షష్ఠీ న సమస్యత ఇతి వాచ్యం । సర్పిషో జ్ఞానం ॥ పూరణగుణసుహితార్థసదవ్యయతవ్యసమానాధికరణేన । పూరణాద్యర్థైస్సదాదిభిశ్చ షష్ఠీ న సమస్యతే ॥ పూరణే । సతాం షష్ఠః । గుణే కాకస్య కార్ష్ణ్యం బ్రాహ్మణస్య శుక్లాః । యదా ప్రకరణాదినా దంతా ఇతి విశేష్యం జ్ఞాతం తదేదముదాహరణమ్ । అనిత్యోయం గుణేన నిషేధః । సంజ్ఞాప్రమాణత్వాదిత్యాదినిర్దేశాత్ । తేనార్థగౌరవం బుద్ధిమాంద్యమిత్యాదిసిద్ధమ్ । సుహితార్థాస్తృప్త్యర్థాః । ఫలానాం సుహితః । తృతీయాసమాసస్తు స్యాదేవ । స్వరే విశేషః । సత్ । ద్విజస్య కుర్వన్ కుర్వాణో వా కింకర ఇత్యర్థః । అవ్యయం । బ్రాహ్మణస్య కృత్వా । పూర్వోత్తరసాహచర్యాత్కృదవ్యయమేవ గృహ్యతే । తేన తదుపరీత్యాదిసిద్ధమితి రక్షితః । తవ్యః । బ్రాహ్మణస్య కర్తవ్యం । తవ్యతా తు భవత్యేవ । స్వకర్తవ్యం । ద్విజకర్తవ్య ॥ స్వరే భేదః । సమానాధికరణే । తక్షకస్య సర్పస్య । విశేషణసమాసస్త్విహ బహులగ్రహణాన్న । గోర్ధేనోరిత్యాదిషు పోటాయువతీత్యాదీనాం విభక్త్యంతరే చరితార్థానాం పరత్వాద్బాధకః షష్ఠీసమాసః ప్రాప్తస్సోప్యనేన వార్యతే ॥ క్తేన చ పూజాయాం । మతిబుద్ధీత్యాదినా విహితో యః క్తస్తదంతేన షష్ఠీ న సమస్యతే । రాజ్ఞాం మతో బుద్ధః పూజితో వా । రాజపూజిత ఇత్యాదౌ తు భూతే క్తాంతేన సహ తృతీయాంతస్య సమాసః (౨) సప్తమీ శౌండైః ॥ సప్తమ్యంతం శౌండాదిభిః ప్రాగ్వత్ । అధిశబ్దోత్ర పఠ్యతే । అధ్యుత్తరపదాదితి ఖః ।

(౩) సిద్ధశుష్కపక్వబంధైశ్చ ॥ ఏతైస్సప్తమ్యంతం ప్రాగ్వత్

సిద్ధస్సాంకాశ్యసిద్ధః । ఏవం ॥ ఆతపశుష్కః । స్థాలీపక్వః । చక్రబంధః (౧) నిందాయాం । తీర్థే ధ్వాంక్ష ఇవ తీర్థధ్వాంక్షః । ఏవం తీర్థకాకః (౨) ఆవశ్యకే ఋణే । మాసే దేయం మాసదేయమృణం । పూర్వాహ్ణే గేయం । పూర్వాహ్ణగేయం సామ (౩) పూర్వాహ్ణే కృతం పూర్వాహ్ణకృతం । ఏవమపరాహ్ణకృతం । పూర్వరాత్రకృతం । అపరరాత్రకృతమ్ । (౪) తత్రభుక్తం (౫) అవతప్తేనకులస్థితం తవ ఏతత్ (౬) పాత్రేసంమితః । గేహేశూరః । గేహేనర్దీ । గోష్ఠేపండితః ఇత్యాది ॥ నఞ్ తత్పురుషో యథా (౭) న బ్రాహ్మణః అబ్రాహ్మణః అశ్వాసభవ

---

(౧) ధ్వాంక్షేణ క్షేపే ॥ ధ్వాంక్షవాచినా సహ సప్తమ్యంతం సమస్యతే నిందాయామ్ । (౨) కృత్యైరృణే ॥ సప్తమ్యంతం కృత్యప్రత్యయాంతైస్సహ ప్రాగ్వదావశ్యకే । ఋణగ్రహణం నియోగోపలక్షణార్థమ్ ॥ (౩) క్తేన అహోరాత్రావయవాః ॥ అహ్నో రాత్రేశ్చావయవాస్సప్తమ్యంతాః క్తాంతేన సహ ప్రాగ్వత్ । (౪) తత్ర ॥ తత్రేత్యేతత్సప్తమ్యంతం క్తాంతేన సహ ప్రాగ్వత్ (౫) క్షేపే ॥ సప్తమ్యంతం క్తాంతేన సహ ప్రాగ్వన్నిందాయామ్ । (౬) పాత్రేసంమితాదయశ్చ ॥ ఏతే నిపాత్యంతే క్షేపే । పాత్రేసమ్మితాః భోజనసమయ ఏవ సంగతా న తు కార్యే । అకృతిగణోయం । చకారోవధారణార్థః తేనైషాం సమాసాంతరే ఘటకతయా ప్రవేశో న ॥ (౭) నఞ్ ॥ నఞ్ సుపా సహ సమస్యతే । నలోపో నఞః ॥ నఞో నస్య లోపస్స్యాదుత్తరపదే । తస్మాన్నుడచి । ఉత్తరపదస్యాజాదేర్నుడాగమస్స్యాత్ । అనశ్వః ॥ తత్సాదృశ్యమభావశ్చ తదన్యత్వం తదల్పతా । అప్రాశస్త్యం విరోధశ్చ నఞర్థాష్షట్ప్రకీర్తితాః ॥ బ్రాహ్మణసదృశోఽబ్రాహ్మణః । సంశయస్యాభావోఽసంశయః । అర్థాభావేఽవ్యయీభావే అసంశయమిత్యాద్యపి ॥ అశ్వాదన్యోఽనశ్వః । అల్పముదరమస్యా అనుదరా కన్యా । అప్రశస్తాః పశవోఽపశవః గోశ్వేభ్యోన్యే ॥ ధర్మవిరుద్ధోఽధర్మః । అత్ర సాదృశ్యాదయ ఆర్థికార్థాః ॥

తిత్యాదయః (౧) నభ్రాజతీతి నభ్రాట్ । నపాతీతి నపాత్ । నవేత్తీతి నవే
దాః । సత్యసాధవస్సత్యాః । నసత్యా అసత్యాః । న అసత్యాః నాసత్యాః । న
ముంచతీతి నముచిః । నకులమస్య నకులః ॥ నఖమస్య నఖః । న స్త్రీ పు
మాన్ నపుంసకం । నక్షరతీతి నక్షత్రం । నక్రామతీతి నక్రః । నాస్త్యక
మస్మిన్నితి నాకః (౨) నగచ్ఛతీతి నగః । అగః । పర్వతో వృక్షశ్చ ॥
అథ కర్మధారయస్సప్తవిధః । విశేషణపూర్వపదో విశేష్యపూర్వపదో వి
శేషణోభయపద ఉపమానపూర్వపద ఉపమానోత్తరపదస్సంభావనాపూ
ర్వపదోఽవధారణాపూర్వపదశ్చేతి । తత్ర విశేషణపూర్వపదకర్మధా
రయో యథా (౩) నీలశ్చాసౌ ఘటశ్చ నీలఘటః । నీలౌ చ తౌ ఘటౌ చ నీ
లఘటౌ । నీలాశ్చ తే ఘటాశ్చ నీలఘటాః । స్త్రీలింగే ॥ బాలా చ సా ల
తా చ బాలలతా । బాలే చ తే లతే చ బాలలతే । బాలాశ్చ తా లతాశ్చ బాలల
తాః ॥ నపుంసకే ॥ నీలం చ తత్ ఉత్పలం చ నీలోత్పలమ్ । నీలే చ తే ఉ
త్పలే చ నీలోత్పలే । నీలాని చ తాని ఉత్పలాని చ నీలోత్పలాని (౪) పూ
ర్వశ్చాసౌ వైయాకరణశ్చ పూర్వవైయాకరణః । అపరాధ్యాపక ఇ
త్యాది ॥ (౫) అపరశ్చాసావర్ధశ్చ పశ్చార్ధః ॥ (౬) పాపనాపితః । అ
ణకకులాలః । విశేష్యపూర్వపదో యథా (౭) వైయాకరణశ్చాసౌ ఖసూ

---

(౧) నభ్రాణ్నపాన్నవేదానాసత్యానముచినకులనఖనపుంసకనక్షత్ర
నక్రనాకేషు ప్రకృత్యా ॥ ఏషు నఞ్ ప్రకృత్యా స్యాత్ । (౨) నగోఽ
ప్రాణిష్వన్యతరస్యాం ॥ నగ ఇత్యత్ర నఞ్ వా ప్రకృత్యా స్యాత్ । (౩) వి
శేషణం విశేష్యేణ బహులమ్ । భేదకం సమానాధికరణేన భేద్యేన బహుల
ం ప్రాగ్వత్ (౪) పూర్వాపరప్రథమచరమజఘన్యసమానమధ్యమధ్యమ
వీరాశ్చ ॥ పూర్వనిపాతనియమార్థమిదమ్ । కథమేకవీర ఇతి । పూర్వకాలైక
తి బాధిత్వా పరత్వాదనేన సమాసే వీరైక ఇతి స్యాత్ । బాహులకాద్భవిష్య
తి ॥ (౫) అపరస్యార్ధే పశ్చభావో వక్తవ్యః ॥ (౬) పాపాణకే కుత్సితైః ॥
(౭) కుత్సితాని కుత్సనైః ॥ కుత్స్యమానాని కుత్సనైస్సహ ప్రాగ్వత్ ॥

చిశ్చ వైయాకరణఖసూచిః । మీమాంసకదుర్దురూటః । విశేషణోభ
యపదోఽయథా (౧) పూర్వంస్నాతః పశ్చాదనులిప్తః స్నాతశ్చాసా
వనులిప్తశ్చస్నాతానులిప్తః । ఏకనాథః సర్వయాజకః । జరన్నైయా
యికః । పురాణమీమాంసకః । నవపాఠకః । కేవలవైయాకరణః (౨)
కృతంచతదకృతంచకృతాకృతమ్ ॥—॥ ఉపమానపూర్వపదకర్మధార
యోయథా (౩) శంఖఇవపాండురఃశంఖపాండురః । ఘనఇవశ్యామో
ఘనశ్యామః । ఉపమానోత్తరపదోఽయథా (౪) పురుషోవ్యాఘ్రఇవపు
రుషవ్యాఘ్రః ।నాసోమఇవనృసోమః।సంభావనాపూర్వపదోఽయథా।ప
శురితిబుద్ధిః పశుబుద్ధిః।ముఖమితిపద్మంముఖపద్మమ్।అవధారణాపూర్వప
దోఽయథా ।విద్యైవధనంవిద్యాధనమ్।ముఖమేవచంద్రఃముఖచంద్రః ।
ఇవేత్యుపమా । ఇతీతిసంభావనా । ఏవేత్యవధారణా । భిన్నపూర్వప
దచ్విప్రత్యయార్థసమాసోఽయథా (౫) అశ్రేణయః శ్రేణయః కృతాః
శ్రేణీకృతాః । అపయోధరాఃపయోధరాస్సంపద్యమానాః పయోధరీ
భూతాః ॥—॥ మధ్యమపదలోపీశాకపార్థివాదిసమాసోఽయథా (౬)
శాకప్రియఃపార్థివః శాకపార్థివః । దేవపూజకోబ్రాహ్మణఃదేవబ్రాహ్మ
ణః ॥—॥మయూరవ్యంసకాదిసమాసాద్వివిధః । సుబంతసమాసస్తి

(౧) పూర్వకాలైకసర్వజరత్పురాణనవకేవలాస్సమానాధికరణేన ॥ వి
శేషణంవిశేష్యేణేతి సిద్ధేపూర్వనిపాతనియమార్థంసూత్రమ్ । ఏకశ
బ్దస్యదిక్సంఖ్యాసంజ్ఞాయామితి నియమబాధనార్థంచ ॥ (౨) క్తేనన
ఞ్విశిష్టేనానఞ్ ॥ నఞ్విశిష్టేనక్తాంతేనఅనఞ్క్తాంతంసమస్యతే ॥ (౩)
ఉపమానానిసామాన్యవచనైః (౪) ఉపమితంవ్యాఘ్రాదిభిస్సామాన్యా
ప్రయోగే ॥ ఉపమేయంవ్యాఘ్రాదిభిస్సహప్రాగ్వత్ సాధారణధర్మ
స్యాప్రయోగేసతి । విశేష్యస్యపూర్వనిపాతనియమార్థంసూత్రమ్ ।
(౫) శ్రేణ్యాదయః కృతాదిభిః । శ్రేణ్యాదిషుచ్వ్యర్థవచనంకర్తవ్యం
(౬) శాకపార్థివాదీనాంసిద్ధయేఉత్తరపదలోపస్యోపసంఖ్యానం ॥

జంతసమాసశ్చేతి । సుబంతసమాసోయథా (౧) వ్యంసకశ్చాసౌమ యూరశ్చ మయూరవ్యంసకః । వ్యంసకోభూర్తః ॥ ఉదక్చఅవాక్చఉ చ్చావచమ్ । నిశ్చితంచప్రచితంచనిశ్చప్రచం । నాస్తికించనయస్య అ కించనః । నాస్తికుతోభయంయస్యఅకుతోభయః । అన్యోరాజారా జాంతరం । చిదేవచిన్మాత్రం॥ తిఙంతసమాసోపిద్వివిధః । తిఙంతపూర్వ పదః । తిఙంతోభయపదశ్చేతి । తత్రాద్యోయథా (౨) జహిజోడంజ హిజోడమిత్యాభీక్ష్ణ్యేనయఆహసజహిజోడః। ఏవంజహిస్తంభః।జహి జః।ద్వితీయోయథా(౩)అశ్నీతపిబతేత్యేవంసతతంయత్రాభిధీయతేసా అశ్నీతపిబతా।పచతభృజ్జతా।ఖాదతమోదతా(౪)ఏహిఈడేఇతియస్మిన్ కర్మణితదేహీడమ్ఏహిపచం । ఉద్ధరకోష్ఠాదుత్సృజదేహీతియస్యాంక్రి యాయాంసాఉద్ధరోత్సృజా।ఉద్ధమవిధమా(౫)ఈషత్పింగళః। ఈషద్ర క్తం(౬)కుత్సితఃపురుషఃకుపురుషః।కాపురుషఇత్యాది(౭)ఊరీకృత్య।ఉర రీకృత్య।శుక్లీకృత్య।పటపటాకృత్య(౮)ఖాట్కృత్య(౯)సత్కృత్య।అస త్కృత్య(౧౦)అలంకృత్య॥(౧౧)అంతర్హత్యమధ్యేహత్వేత్యర్థః(౧౨)పు

---

(౧) మయూరవ్యంసకాదయశ్చ ॥ఏతేనిపాత్యంతే । (౨) జహికర్మ ణాబహులమాభీక్ష్ణ్యేకర్తారంచాభిదధాతి ॥ జహీత్యేతత్కర్మణా బ హులంసమస్యతే ఆభీక్ష్ణ్యేగమ్యే। సమాసేనచకర్తాభిధీయతఇత్య ర్థః ॥ (౩) ఆఖ్యాతమాఖ్యాతేనక్రియాసాతత్యే ॥ (౪) ఏహీడాద యోన్యపదార్థే ॥ (౫) ఈషదకృతా ॥ ఈషద్గుణవచనేనేతివాచ్యమ్ ॥ (౬) కుగతిప్రాదయః ॥ ఏతేనమర్థేననిత్యంసమస్యంతే ॥ (౭) ఊ ర్యాదిచ్విడాచశ్చ ॥ ఏతేక్రియాయోగే గతిసంజ్ఞాస్స్యుః । కారికాశ బ్దస్యోపసంఖ్యానమ్ । కారికాకృత్య ॥ (౮) అనుకరణంచానితిపరం ॥ (౯) ఆదరానాదరయోస్సదసతీ॥ (౧౦) భూషణేలం(౧౧)అంతరపరిగ్ర హే ॥ అంతర్హత్య । అపరిగ్రహేకిం । అంతర్హత్వాగతః । హతం పరిగృహ్యగతఇత్యర్థః ॥ (౧౨) పురోవ్యయమ్ ॥

రస్కృత్య(౧)అ స్తంగత్య॥(౨)తిరోభూయ(౩)తిరఃకృత్య,తిరస్కృత్య। తిరఃకృత్వా (౪) అసాక్షాత్సాక్షాత్కృత్వా । సాక్షాత్కృత్యసాక్షాత్కృత్వా । ప్రాదిసమాసోయథా (౫) ప్రగతఆచార్యఃప్రాచార్యః (౬) అతిక్రాంతోమాలామతిమాలః ॥ (౭) అవకృష్టఃకోకిలయాఅవకోకిలః (౮) పరిగ్లానోఽధ్యయనాయపర్యధ్యయనః । (౯) నిష్క్రాంతః కౌశాంబ్యానిష్కౌశాంబిరిత్యాది । ఉపపదసమాసోయథా (౧౦) కుంభంకరోతీతికుంభకారః । సోమేనేష్టవాన్ సోమయాజీ। జలాజ్జాతం జలజం (౧౧) స్వాదుంకారంభుఙ్క్తే (౧౨) మూలకేనోపదశ్య। మూలకోపదంశమ్ । మూలకేనోపదంశంభుఙ్క్తే (౧౩) ఉచ్చైఃకృత్య। ఉ

(౧)అస్తంచ ।అస్తమితిమాంతమవ్యయంగతిసంజ్ఞంస్యాత్ । అచ్ఛగత్యర్థవదేషు ॥ అచ్ఛగత్యఅచ్ఛోద్య । అభిముఖంగత్వాఉక్త్వాచేత్యర్థః ।అవ్యయంకిం । జలమచ్ఛంగచ్ఛతి ॥ అదోనుపదేశే ॥ అదఃకృత్యఅదఃకృతమ్ ।పరంప్రత్యుపదేశేప్రత్యుదాహరణమ్ । అదఃకృత్వా ॥ (౨) తిరోంతర్ధౌ (౩) విభాషాకృఞి (౪) సాక్షాత్ప్రభృతీనిచ ॥కృఞివాగతిసంజ్ఞానిస్యుః । లవణంకృత్యేత్యత్రమాంతత్వంనిపాతనాత్ ॥ చ్వ్యర్థఇతివక్తవ్యం (౫) ప్రాదయోగతాద్యర్థే ప్రథమయా (౬) అత్యాదయఃక్రాంతాద్యర్థేద్వితీయయా (౭) అవాదయఃకృష్టాద్యర్థేతృతీయయా (౮) పర్యాదయోగ్లానాద్యర్థేచతుర్థ్యా ॥ (౯) నిరాదయః క్రాంతాద్యర్థే పంచమ్యా (౧౦) ఉపపదమతిఙ్ ॥ ఉపపదంసుబంతం సమర్థేననిత్యంసమస్యతే । అతిఙంతశ్చాయంసమాసః । (౧౧) అమైవావ్యయేన ॥ అమైవతుల్యవిధానం యదుపపదంతదేవావ్యయేనసహసమస్యతే (౧౨) తృతీయాప్రభృతీన్యన్యతరస్యాం॥ఉపదంశస్తృతీయాయామిత్యాదీన్యుపపదాన్యమంతేనావ్యయేన సహవాసమస్యంతే ॥ (౧౩) క్త్వాచ ॥ తృతీయాప్రభృతీన్యుపపదానిక్త్వాంతేన సహవాసమస్యంతే ॥

చైత్రఃకృత్వా (౧) అలంకృత్వా । ఖలుకృత్వా ॥ సంఖ్యాపూర్వపదస్తత్పురుషవిశేషో ద్విగుః ॥ సద్వివిధః । ఏకవద్భావీ అనేకవద్భావీ చేతి ॥ ఆద్యో యథా ॥ (౨) పంచానాం వటానాం సమాహారః పంచవటీ । త్రియాణాం లోకానాం సమాహారస్త్రిలోకీ ॥ (౩) పంచానాం పాత్రాణాం సమాహారః పంచపాత్రం ఏవం త్రిభువనం । చతుర్యుగమ్ । చతుష్పథమ్ । అనేకవద్భావీ యథా ॥ (౪) షట్చ తే ఋతవశ్చ షడృతవః । సప్త చ తే ఋషయశ్చ సప్తఋషయః । తత్రైవ తద్ధితార్థే ద్విగుర్యథా । (౫) షణ్ణాం మాతౄణామపత్యం షాణ్మాతురః ॥ ద్వయోర్మాత్రోరపత్యం ద్వైమాతురః । అష్టసు కపాలేషు సంస్కృతః పురోడాశో ఽష్టాకపాలః ॥ ఇత్యాది । ఉత్తరపదే ద్విగుర్యథా ॥ (౬) ద్వే అహనీ జాతస్య ద్వ్యహ్నజాతః । పంచ గావో ధనం యస్య పంచగవధనః ॥—॥ అథ సమాసాంతాః ॥—॥ (౭) పరమా చ సా గౌశ్చ పరమగవీ (౮) ద్వే అంగులీ ప్రమాణమస్య ద్వ్యంగులం దారు । ద్వ్యంగులా యష్టిః । నిర్గతమంగులీభ్యో నిరంగులం ॥ (౯) అహశ్చ రాత్రిశ్చ అహోరాత్రః । స

---

(౧) తృతీయాప్రభృతిత్వాభావాత్సమాసాభావః ॥ (౨) తద్ధితార్థోత్తరపదసమాహారే చ ॥ తద్ధితార్థే విషయే ఉత్తరపదే పరతః సమాహారే చ వాచ్యే దిక్సంఖ్యే ప్రాగ్వత్ ॥ అకారాంతోత్తరపదో ద్విగుః స్త్రియామిష్టః (౩) పాత్రాద్యంతస్య న స్త్రీత్వమ్ ॥ (౪) దిక్సంఖ్యే సంజ్ఞాయాం ॥ (౫) అపత్యాద్యర్థకతద్ధితే వివక్షితే జాయమానో ద్విగురనేకవద్భావ్యేవ (౬) ఉత్తరపదేన పరిమాణినా ద్విగోస్సిద్ధయే బహూనాం తత్పురుషస్యోపసంఖ్యానమ్ ॥ (౭) గోరతద్ధితలుకి ॥ గోంతాత్తత్పురుషాట్టచ్స్యాత్సమాసాంతో న తు తద్ధితలుకి ॥ ఇతి గోంతాత్తత్పుషాట్టచి టిత్త్వాన్ఙీప్ ॥ (౮) తత్పురుషస్యాంగులేస్సంఖ్యావ్యయాదేః ॥ సంఖ్యావ్యయాదేరంగుల్యంతస్య తత్పురుషస్య సమాసాంతోఽచ్స్యాత్ । ఇత్యచి న ఙీప్ (౯) అహస్సర్వైకదేశసంఖ్యాతపుణ్యాచ్చ రాత్రేః ॥ ఏభ్యో రాత్రేరచ్

ర్వా రాత్రిః సర్వరాత్రః । పూర్వం రాత్రేః పూర్వరాత్రః । సంఖ్యా
తరాత్రః । పుణ్యరాత్రః ॥ (౧) ద్వయో రాత్ర్యోస్సమాహారో ద్విరా
త్రం త్రిరాత్రం గణరాత్రమిత్యాది । అతిక్రాంతో రాత్రిమతిరాత్రః
(౨) పరమశ్చాసౌ రాజా చ పరమరాజః । రాజానమతిక్రాంతః అతి
రాజః । కృష్ణస్య సఖా కృష్ణసఖః । ఉత్తమాహః (౩) సర్వాహ్ణః ॥ పూ
ర్వాహ్ణః । అపరాహ్ణః । సంఖ్యాతాహ్నః (౪) ద్వయోరహ్నోస్సమా
హారో ద్వ్యహః । త్ర్యహః (౫) ఏకాహః (౬) పుణ్యాహం । సుదినా
హమ్ । సుదినశబ్దః ప్రశస్తవాచీ (౭) అశ్వానామురఇవ అశ్వోరసం ।
ముఖ్యోశ్వ ఇత్యర్థః (౮) గ్రామస్య తక్షా గ్రామతక్షః। సాధారణ ఇత్యర్థః
కుట్యాం భవః కౌటః స్వతంత్రః స చాసౌ తక్షా చ కౌటతక్షః (౯) శ్వానమ
తిక్రాంతో తిశ్వో వరాహః। అతిశ్వీ సేనా (౧౦) ద్వినావం। త్రినావం (౧౧)
నావోర్ధమర్ధనావం ॥ (౧౨) కుత్సితో బ్రహ్మా కుబ్రహ్మః కుబ్రహ్మ ॥

స్యాత్ చాత్సంఖ్యావ్యయాదేః । అహర్గ్రహణం ద్వంద్వార్థమ్। రా
త్రాహ్నాహాః పుంసి (౧) సంఖ్యాపూర్వం రాత్రం క్లీబం (౨) రాజాహ
స్సఖిభ్యష్టచ్ । ఏతదంతాత్తత్పురుషాట్టచ్ స్యాత్ । అహ్నష్టఖోరేవ
టిలోపస్స్యాన్నాన్యత్ర । (౩) అహ్నోహ్న ఏతేభ్యః ॥ సర్వాదిభ్యః
పరస్యాహన్ శబ్దస్యాహ్నాదేశస్స్యాత్సమాసాంతే పరే। అహ్నోదంతా
త్। అదంతపూర్వపదస్థాద్రేఫాత్పరస్యాహ్నో హ్నాదేశస్య నస్య ణస్స్యా
త్ సర్వాహ్ణః । పూర్వాహ్ణః (౪) న సంఖ్యాదేస్సమాహారే । ఇత్య
హ్నాదేశనిషేధః (౫) ఉత్తమైకాభ్యాం చ ॥ ఉత్తమశబ్దోంత్యార్థకః
పుణ్యశబ్దమాహ (౬) పుణ్యసుదినాభ్యామహ్నః క్లీబతేష్టా ॥ (౭) అ
గ్రాఖ్యాయామురసః । టచ్ స్యాత్ (౮) గ్రామకౌటాభ్యాం చ తక్ష్ణః॥
(౯) అతేశ్శునః (౧౦) నావో ద్విగోః ॥ నౌశబ్దాంతాద్ద్విగోష్టచ్ స్యా
న్న తు తద్ధితలుకి (౧౧) అర్ధాచ్చ ॥ అర్ధాన్నావష్టచ్ స్యాత్ (౧౨) కుమ
హద్భ్యామన్యతరస్యాం ॥ ఆభ్యాం బ్రహ్మణో వా టచ్ స్యాత్ తత్పురుషే

(౧) మహాబ్రహ్మా॥ మహాబ్రహ్మ । మహాదేవః । మహాజాతీయః (౨) అ
ష్టసు కపాలేషు సంస్కృతః పురోడాశో ఽష్టాకపాలః (౩) అష్టగావోయ
స్యతదష్టాగవం శకటం (౪) ద్వౌచదశచద్వ్యధికాదశేతివాద్వాదశ ।
ఏవం ద్వావింశతిః అష్టాదశ । అష్టావింశతిః । ద్విత్రాః । ద్వ్యశీతిః
(౫) ద్విశతం । ద్విసహస్రం (౬) త్రయోదశ । త్రయోవింశతిః । త్ర్యశీతిః (౭) ద్వి
చత్వారింశత్ ॥ ద్వాచత్వారింశత్ । అష్టచత్వారింశత్ అష్టాచత్వారింశత్
త్రిచత్వారింశత్ । త్రయశ్చత్వారింశత్ । ఏవం పంచాశత్షష్టిసప్తతినవ
తిషు (౮) ఏకెననవింశతిః । ఏకాన్నవింశతిః । ఏకాదన్నవింశతిః ॥ ఏకో
నవింశతిరిత్యర్థః (౯) షడ్దన్తా అస్య షోడన్ । షట్చదశచషడధికాద
శేతివాషోడశ । షట్ప్రకారాః । షోఢాషడ్ధా (౧౦) కుక్కుటశ్చ
మయూరీచకుక్కుటమయూర్యౌ । మయూరీకుక్కుటౌ । అర్ధం
పిప్పల్యాః అర్ధపిప్పలీ ॥ (౧౧) పంచసుకపాలేషు సంస్కృతః పురో
డాశః పంచకపాలః । ప్రాప్తోజీవికాం ప్రాప్తజీవికః । ఆపన్నోజీవి

---

(౧) ఆన్మహతస్సమానాధికరణజాతీయయోః ॥ మహత ఆకారోంతాదేశః
స్యాత్సమానాధికరణోత్తరపదేజాతీయేచపరే ॥ (౨) అష్టనః కపా
లేహవిషి । దీర్ఘః (౩) గవిచయుక్తే ॥ గోశబ్దేపరేయుక్త ఇత్యర్థే
గవ్యేఅష్టనఆత్వంస్యాత్ ॥ (౪) ద్వ్యష్టనస్సంఖ్యాయామబహువ్రీహ్య
శీత్యోః । ఆత్వంస్యాత్ ॥ (౫) ప్రాక్శతాదితివక్తవ్యం ॥ (౬) త్రేస్త్ర
యః ॥ త్రిశబ్దస్య త్రయస్స్యాత్పూర్వవిషయే । ప్రాక్శతాదిత్యేవ । నే
హ త్రిశతం । త్రిసహస్రం (౭) విభాషాచత్వారింశత్ప్రభృతౌసర్వేషాం ।
ద్వ్యష్టనోస్త్రేశ్చప్రాగుక్తంవాస్యాచ్చత్వారింశదాదౌపరే (౮) ఏకాది
శ్చైకస్యచాదుక్ ॥ ఏకాదిర్నఇఞ్ప్రకృత్యాస్యాదేకశబ్దస్యాదుగాగ
మశ్చ ॥ (౯) షషఉత్వంచదత్పదశధాసూత్తరపదాదేష్టుత్వంచధాసు
వేతివాచ్యమ్ ॥ (౧౦) పరవల్లింగంద్వంద్వతత్పురుషయోః ॥ ఏతయోః
పరపదస్యేవలింగంస్యాత్ ॥ (౧౧) ద్విగుప్రాప్తాపన్నాలంపూర్వగతి

శాం ఆపన్నజీవికః । అలంకుమార్యై అలంకుమారిః। నిష్కౌశాంబిః (౧) నిర్గత స్త్రింశతోంగుళిభ్యో నిస్త్రింశః ఖడ్గః (౨) అశ్వశ్చ బడబాచ అశ్వబడబౌ । అశ్వబడబాః । అశ్వబడబైః (౩) ఋచోర్ధమర్ధర్చః । అర్ధర్చం । ధ్వజః । ధ్వజమ్ । ఏవంతీర్థశరీరమంటపయూషదేహాంకుశకుశకలశాదయః (౪) త్రియాణాంపంథాః । త్రిపథమ్ ॥ విరూపఃపంథాః విపథం (౫) అపథం ॥ అపంథాః (౬) పాణినేరుపజ్ఞా పాణిన్యుపజ్ఞం గ్రంథః । నందస్యోపక్రమః నందోపక్రమంద్రోణః (౭) ఇక్షూణాంఛాయా ఇక్షుచ్ఛాయం (౮) ఇనసభం । ఈశ్వరసభం (౯) రాజసభా । చంద్రగుప్తసభా । రక్షస్సభం - పిశాచసభం (౧౦) స్త్రీసభం స్త్రీసంఘాతఇత్యర్థః । ధర్మసభా। ధర్మశాలేత్యర్థః

సమాసేషు ప్రతిషేధోవక్తవ్యః (౧) సంఖ్యాయా స్తత్పురుషస్య వాచ్యఇతిడచ్ (౨) పూర్వవదశ్వబడబౌ ॥ ద్వివచనమతంత్రమ్ । అశ్వబడబాః । అశ్వబడబైరిత్యాది ॥(౩) అర్ధర్చాః పుంసిచ (౪) పథస్సంఖ్యావ్యయాదేః ॥ సంఖ్యావ్యయాదేః పరఃపథశబ్దః క్లీబమిత్యర్థః ॥ (౫) అపథంనపుంసకం ॥ తత్పురుషఇత్యేవ । అన్యత్రతు అపథోదేశః కృతసమాసాంతగ్రహణాన్నేహ । అపంథాః । (౬) ఉపజ్ఞోపక్రమం తదాద్యాచిఖ్యాసాయాం ॥ ఉపజ్ఞాంతఉపక్రమాంతశ్చ తత్పురుషోనపుంసకంస్యాత్ తయోరుపజ్ఞాయమానోపక్రమ్యమాణయోరాదిః ప్రాథమ్యంచేదాఖ్యాతుమిష్యతే ॥ (౭) ఛాయాబాహుల్యే॥ ఛాయాంతస్తత్పురుషోనపుంసకంస్యాత్పూర్వపదార్థబాహుల్యే। విభాషాసేనే త్యాదివికల్పాపవాదః ॥ (౮) సభారాజాఽమనుష్యపూర్వా ॥ రాజపర్యాయపూర్వః అమనుష్యపూర్వశ్చ సభాంతస్తత్పురుషోనపుంసకంస్యాత్ (౯) పర్యాయస్యైవేష్యతే ॥ నేహ । రాజసభా । చంద్రగుప్తసభా । అమనుష్యశబ్దోరూఢ్యా రక్షఃపిశాచాదీనాహ ॥ (౧౦) అశాలాచ ॥ సంఘాతార్థాయా సభా తదంత స్తత్పురుషోనపుంసకంస్యాత్ ॥

(౧) బ్రాహ్మణసేనం ॥ బ్రాహ్మణసేనా । యవసురంయవసురా కుడ్యచ్ఛాయం । కుడ్యచ్ఛాయా । గోశాలం । గోశాలా । శ్వనిశం శ్వనిశా ఇత్యాది ॥—॥ ఇతితత్పురుషః..........

అథబహువ్రీహిస్సప్తవిధః ॥ — ద్విపదో బహుపదస్సంఖ్యోత్తర పదస్సంఖ్యోభయపదో దిగంతరాళ లక్షణో వ్యతీహారలక్షణస్సహపూర్వపదశ్చేతి ॥ ఉపమానపూర్వపదసంభావనాపూర్వపదావధారణాపూర్వపదాదీనామత్రైవాంతర్భావాన్నపృథగ్గణనమ్ । తత్రాద్యష్షడ్విధః । ద్వితీయాబహువ్రీహిస్తృతీయాబహువ్రీహిశ్చతుర్థీ బహువ్రీహిః పంచమీబహువ్రీహిష్షష్ఠీబహువ్రీహిస్సప్తమీబహువ్రీహిశ్చేతి ॥ ద్వితీయాబహువ్రీహిర్యథా (౨) ఆరూఢో వానరో యం స ఆరూఢవానరో వృక్షః । ప్రాప్తముదకం యం స ప్రాప్తోదకో గ్రామః ॥ తృతీయాబహువ్రీహిర్యథా । ఊఢో రథో యేన స ఊఢరథో నడ్వాన్ । నిర్జితః కామో యేన స నిర్జితకామః । స్త్రియాం । నిర్జితకామా । క్లీబే నిర్జితకామమిత్యాది । చతుర్థీబహువ్రీహిర్యథా । ఉపహృతః పశుర్యస్మై స ఉపహృతపశుః । పంచమీబహువ్రీహిర్యథా । ఉద్ధృతఓదనో యస్యాస్సా ఉద్ధృతౌదనా స్థాలీ । నిర్గతో జనో యస్మాత్స విజనో దేశః । షష్ఠీబహువ్రీహిర్యథా ॥ పీతమంబరం యస్య సః పీతాంబరో హరిః ।

---

(౧) విభాషాసేనాసురాచ్ఛాయాశాలానిశానాం ॥ ఏతదంతస్తత్పురుషః క్లీబం వాస్యాత్ । తత్పురుషోనఞ్ కర్మధారయ ఇత్యనువృత్తేర్నేహ ॥ దృఢసేనో రాజా । అసేనా ॥ పరమసేనా ॥—ఇతితత్పురుషః

(౨) శేషో బహువ్రీహిః ॥ అధికారో యం । ద్వితీయాశ్రితేత్యాదినా యస్యత్రికస్య విశిష్యసమాసో నోక్తస్స శేషః ప్రథమాంత ఇత్యర్థః ॥ అనేకమన్యపదార్థే ॥ అనేకం ప్రథమాంతమన్యస్యపదస్యార్థే వర్తమానం వాసమస్యతే స బహువ్రీహిః । అప్రథమావిభక్త్యర్థే బహువ్రీహిరితిసమానాధికరణానామితిచఫలితమ్ ॥

సప్తమీబహువ్రీహిర్యథా। వీరాః పురుషా యస్మిన్ - వీరపురుషకో గ్రామః। బహవో భ్రమరా యస్మిన్ సబహుభ్రమరో వృక్షః । వ్యధికరణబహువ్రీహిః - యుక్తౌ కాలౌ యస్య సః కృత్తౌ కాల ఇత్యాదిభిర్ధానస్తత్రైవ । బహుపదబహువ్రీహిర్యథా । నీలముజ్జ్వలంవపుర్యస్య సః నీలోజ్జ్వలవపుః । అవ్యయపూర్వపదబహువ్రీహిర్యథా (౧) ఉచ్చైర్ముఖః । సుముఖః ॥ (౨) అస్తిక్షీరం యస్యాస్సా అస్తిక్షీరా గౌః । అస్తీతి విభక్తిప్రతిరూపకమవ్యయం । మధ్యమపదలోపిబహువ్రీహిర్యథా ॥ (౩) కణ్ఠేస్థితం ధనం యస్య స కణ్ఠేధనః ॥ ఖరస్య ముఖమివ ముఖం యస్య - ఖరముఖః ॥ చన్ద్ర ఇవ ముఖం యస్యాస్సా - చన్ద్రముఖీ ॥ (౪) కేశానాం సంఘాతశ్చూడా యస్య సః కేశచూడః ॥ సువర్ణస్య వికారోలంకారో యస్య సః - సువర్ణాలఙ్కారః (౫) ప్రపతితపర్ణః, ప్రపర్ణః (౬) అవిద్యమానః పుత్రో యస్య సో పుత్రః - అవిద్యమానపుత్రః ॥ ఏవమసంగః । క్రియావిశేషణబహువ్రీహిర్యథా ॥ నిర్గతా శంకా యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా భవతి తథా - నిశ్శంకం ॥ సంఖ్యోత్తరపదబహువ్రీహిర్యథా (౭) దశానాం సమీపే యే సంతి తే, ఉపదశాః ॥ నవ ఏకాదశ వేత్యర్థః (౮) వింశతేరాసన్నా ఆసన్నవింశాః ॥ అదూరత్రింశాః । అధికచత్వారింశాః ॥

---

(౧) అవ్యయానాం వాచ్యః (౨) అస్తిక్షీరాదయశ్చ ॥ (౩) సప్తమ్యుపమానపూర్వపదస్య బహువ్రీహిర్వాచ్యో వా చోత్తరపదలోపః (౪) సంఘాతవికారషష్ఠ్యాశ్చోత్తరపదలోపశ్చ ॥ (౫) ప్రాదిభ్యో ధాతుజస్య వాచ్యో వా చోత్తరలోపః (౬) నఞోస్త్యర్థానాం వాచ్యో వా చోత్తరపదలోపః ॥ (౭) సంఖ్యయావ్యయాసన్నాదూరాధికసంఖ్యాస్సంఖ్యేయే ॥ సంఖ్యేయార్థయా సంఖ్యయా అవ్యయాదయస్సమస్యంతే స బహువ్రీహిః । బహువ్రీహౌ సంఖ్యేయే డజబహుగణాత్ । సంఖ్యేయయోబహువ్రీహిః ప్రస్తాడ్డచ్స్యాదితి డచ్ ॥ (౮) తి వింశతేర్డితి ॥ వింశతేర్థస్య తిశబ్దస్య లోపస్స్యాడ్డితి పరే ॥

సంఖ్యోభయపదబహువ్రీహిర్యథా॥ ద్వౌవాత్రయోవా ద్విత్రాః॥ పంచ షడ్వాపంచషాః॥ ద్విరావృత్తా దశద్విదశాః ॥ వింశతిరిత్యర్థః॥ సుజర్థేబహువ్రీహిః ॥ దిగంతరాళలక్షణబహువ్రీహిర్యథా॥(౧)దక్షిణస్యాశ్చపూర్వస్యాశ్చదిశోర్యదంతరాళం సాదక్షిణపూర్వా॥ ఇత్యాది॥ వ్యతిహారలక్షణబహువ్రీహిర్యథా (౨) కేశేషుకేశేషు గృహీత్వేదంయుద్ధం ప్రవృత్తంకేశాకేశి॥ దండైశ్చదండైశ్చప్రహృత్యేదం యుద్ధం ప్రవృత్తందండాదండి। ముష్టిభిశ్చముష్టిభిశ్చప్రహృత్యేదం యుద్ధం ప్రవృత్తంముష్టీముష్టి॥ సహపూర్వపదబహువ్రీహిర్యథా। (౩) పుత్రేణసహ। సపుత్రస్సహపుత్రోవా ఆగతః॥ సకర్మకః॥ సలోమకః (౪) స్వస్తిరాజ్ఞేసహపుత్రాయసహామాత్యాయ (౫) సవ

---

(౧) దిఙ్నామాన్యంతరాళే॥ దిశోనామాన్యంతరాళేవాచ్యేప్రాగ్వత్। నామగ్రహణాద్యౌగికానాంన। ఐంద్ర్యాశ్చకౌబేర్యాశ్చాంతరాళమితివాక్యమేవ॥(౨) తత్రతేనేదమితిసరూపే॥ సప్తమ్యంతేగ్రహణవిషయే సరూపేపదేతృతీయాంతేచ ప్రహరణవిషయే ఇదం యుద్ధం ప్రవృత్తమిత్యర్థేసమస్యతే కర్మవ్యతిహారేద్యోత్యేసబహువ్రీహిః। ఇతిశబ్దాదయంవిషయవిశేషోలభ్యతే। ఇచ్కర్మవ్యతిహారే॥ కర్మవ్యతిహారేయోబహువ్రీహిస్తస్మాదిచ్స్యాత్సమాసాంతః। అన్యేషామపిదృశ్యతే। దీర్ఘఇత్యనువర్తతే। ఇచికర్మవ్యతిహారేబహువ్రీహౌ పూర్వపదాంతస్యదీర్ఘః॥ తిష్ఠద్గుప్రభృతీషి చప్రత్యయస్య పాఠాదవ్యయీభావత్వమవ్యయత్వంచ ॥—॥ ఓర్గుణః। ఉవర్ణాంతస్యభస్యగుణస్స్యాత్తద్ధితేపరే॥అవాదేశః।బాహూబాహవి। సరూపేకిం। హలేనముసలేన (౩)తేనసహేతితుల్యయోగే॥ తుల్యయోగే వర్తమానం సహేత్యేతత్తృతీయాంతేనసహప్రాగ్వత్। వోపసర్జనస్య॥బహువ్రీహేరవయవస్యసహస్యసస్స్యాద్వా (౪) ప్రకృత్యాశిషి సహశబ్దఃప్రకృత్యాస్స్యాదాశిషి। (౫) అగోవత్సహలేష్వితివాచ్యమ్॥

స్త్రీసగవేసవత్సాయసహలాయ ॥ ఉపమానపూర్వపదో యథా । చం
ద్ర ఇవ ముఖం యస్యాస్సా చంద్రముఖీ । సంభావనాపూర్వపదో యథా ।
రామ ఇతి నామ యస్య స రామనామకః । అవధారణాపూర్వ పదో య
థా । యశ ఏవ ధనం యస్య స యశోధనః ॥—॥ అథ బహువ్రీహౌ సమా
సాన్తాదికార్యాణి ॥ (౧) దీర్ఘే సక్థినీ యస్య స, దీర్ఘసక్థః ॥ జలజే
ఇవాక్షిణీ యస్యాస్సా, జలజాక్షీ ॥ స్థూలాక్షా వేణుయష్టిః ॥ (౨) పంచాం
గుళయో యస్య తత్పంచాంగుళం దారు (౩) ద్వౌ మూర్ధానౌ యస్య స
ద్విమూర్ధః ॥ త్రిమూర్ధః (౪) అన్తర్గతాని లోమాని యస్య సోన్త
ర్లోమః ॥ బహిర్లోమః ॥ (౫) ద్రురివ నాసికా యస్య స ద్రుణసః
ఖురణాః ॥ ఖురణసః ॥ ఖరణాః ॥ ఖరణసః ॥ స్థూలనాసికః ॥ (౬) ఉ
న్నతా నాసికా యస్య ఉన్నసః (౭) ప్రగతా నాసికా యస్య ప్రణసః ॥

(౧) బహువ్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణోస్స్వాంగాత్షచ్ ॥ వ్యత్యయేన షష్ఠీ । స్వాం
గవాచిసక్థ్యక్ష్యంతాద్బహువ్రీహేష్షచ్స్యాత్ । స్వాంగాత్కిం । దీ
ర్ఘసక్థిశకటమ్ । (౨) అంగుళేర్దారుణి ॥ అంగుల్యంతాద్బహువ్రీ
హేష్షచ్స్యాద్దారుణ్యర్థే । పంచాంగులం దారు । అంగులిసదృశావ
యవం ధాన్యాదివిక్షేపణకాష్ఠముచ్యతే । బహువ్రీహేః కిం । ద్వే అంగు
ళీ ప్రమాణమస్యాః ద్వ్యంగులా యష్టిః । తద్ధితార్థే ఇతి తత్పురుషే తత్పు
రుషస్యాంగులేరిత్యచ్ । దారుణి కిం । పంచాంగులిర్హస్తః । (౩) ద్వి
త్రిభ్యాం షమూర్ధ్నః ॥ ఆభ్యాం మూర్ధ్నః షస్స్యాద్బహువ్రీహౌ ॥
(౪) అన్తర్బహిర్భ్యాం చ లోమ్నః ॥ ఆభ్యాం లోమ్నోప్స్యాద్బహు
వ్రీహౌ ॥ ఇత్యప్ ॥ (౫) అఞ్నాసికాయాస్సంజ్ఞాయాం నసం చాస్థూ
లాత్ ॥ నాసికాశబ్దాంతాద్బహువ్రీహేరచ్స్యాన్నాసికాశబ్దశ్చ న
సం ప్రాప్నోతి నతు స్థూలపూర్వాత్ । పూర్వపదాదితి ణత్వం । అ
స్థూలాత్కిం । స్థూలనాసికః ॥ ఖురఖరాభ్యాం వా నస్ ॥ (౬) ఉపస
ర్గాచ్చేతి నసాదేశోచ్ప్రత్యయశ్చ (౭) ఉపసర్గాద్బహుళమితి ణత్వం

(౧) విగతా నాసికా యస్య విగ్రః ॥ విఖ్యశ్చ (౨) నాస్తి హలిర్యస్య సోహలః అహలిః । అసక్థః । అసక్థిః । ఏవం సుమర్భ్యం ॥ (3) నాస్తి ప్రజా యస్య సోఽప్రజాః ॥ దుష్ప్రజాః ॥ సుప్రజాః ॥ ఏవం అమేధాః దుర్మేధాః ॥ సుమేధాః (౪) కల్యాణో ధర్మో యస్య స కల్యాణధర్మా ॥ (౫) దక్షిణే ఈర్మం వ్రణం యస్య స దక్షిణేర్మా మృగః । వ్యాధేన కృతవ్రణ ఇత్యర్థః (౬) ప్రగతే జానునీ యస్య ప్రజ్ఞుః । సంగతే జానునీ యస్య సంజ్ఞుః ॥ (౭) ఊర్ధ్వే జానునీ యస్య ఊర్ధ్వజ్ఞుః ॥ ఊర్ధ్వజానుః ॥ (౮) శార్ఙ్గం ధనుర్యస్య స శార్ఙ్గధన్వా ॥ (౯) యువతిర్జాయా యస్య స యువజానిః ॥ (౧౦) ఉద్గతో గంధో యస్య స ఉద్గంధిః ॥ ఏవం పూతిగంధిః ॥ సుగం

---

(౧) వేర్గ్రో వక్తవ్యః ॥ ఖ్యశ్చ ॥ (౨) నఙ్దుస్సుభ్యో హలిసక్థ్యోరన్యతరస్యాం । అచ్స్యాత్ । సుప్రాతసుశ్వసుదివశారికుక్షచతురశ్రైణీపదాజపదప్రోష్ఠపదాః । ఏతే బహువ్రీహయోఽచ్ప్రత్యయాంతా నిపాత్యంతే । శోభనం ప్రాతరస్య సుప్రాతః ఇత్యాది (3) నిత్యమసిచ్ ప్రజామేధయోః ॥ నఙ్దుస్సుభ్య ఇత్యేవ । (౪) ధర్మాదనిచ్ కేవలాత్ ॥ కేవలాత్పూర్వపదాత్పరో యో ధర్మశబ్దస్తదంతాద్బహువ్రీహేరనిచ్స్యాత్ । కేవలాత్కిం పరమః స్వో ధర్మో యస్యేతి త్రిపదే బహువ్రీహౌ మాభూత్ । స్వశబ్దో హి న కేవలం పూర్వపదం । కింతు మధ్యమపదాపేక్షకమ్ । సందిష్టసాధ్యధర్మేత్యాదౌ తు కర్మధారయపూర్వపదో బహువ్రీహిః ॥ ఏవం పరమస్వధర్మేత్యపి సాధ్వేవ । నివృత్తిధర్మా అనుచ్ఛిత్తిధర్మేత్యాదివత్ । (౫) దక్షిణేర్మా లుబ్ధయోగే ॥ (౬) ప్రసంభ్యాం జానునోర్జ్ఞుః ॥ ఆభ్యాం పరయోర్జానుశబ్దయోర్జ్ఞురాదేశస్స్యాద్బహువ్రీహౌ (౭) ఊర్ధ్వాద్విభాషా (౮) ధనుషశ్చ ॥ ధనురంతస్య బహువ్రీహేరనఙాదేశస్స్యాత్ ॥ వా సంజ్ఞాయాం । శతధన్వా । శతధనుః (౯) జాయాయా నిఙ్ । జాయాంతస్య బహువ్రీహేర్నిఙాదేశస్స్యాత్ (౧౦) గంధస్యేదుత్పూతిసుసురభిభ్యః ॥ ఏభ్యో గంధస్య ఇకారోంతాదేశస్స్యాత్ । గంధస్యేత్త్వే తదేకాంతగ్ర

ధిః ॥ సురభిగంధిః ॥ (౧) పద్మస్యేవగంధోయస్యసపద్మగంధిః ॥ (౨) వ్యాఘ్రస్యేవపాదావస్యవ్యాఘ్రపాత్ ॥ హస్తినఇవపాదావస్యహస్తిపాదః ॥ కుసూలపాదః ॥ (౩) ద్వౌపాదావస్యద్విపాత్ । త్రిపాత్ ॥ సుపాత్ ॥ (౪) షడ్దంతాఅస్యషోడన్ ॥ శోభనాదంతాఅస్యసుదన్సుదతీ(స్త్రీ) (౫) శోభనంహృదయమస్యసుహృన్మిత్రం ॥ దుష్టంహృదయమస్యదుర్హృదమిత్రః।అన్యత్రసుహృదయః ॥దుర్హృదయః (౬) వ్యూఢమురోయస్యసవ్యూఢోరస్కః । ప్రియసర్పి

మాణాః। ఏకాంతికదేశవావిధానేన లక్ష్యమాణాశ్చార్థాః । సుగంధిపుష్పంసలిలంచ । సుగంధిర్వాయుః । నేహశోభనాః గంధాఃద్రవ్యాణ్యస్యసుగంధఆపణికః । అల్పాఖ్యాయాం । సూపస్యగంధోలేశోయస్మిన్తత్సూపగంధిభోజనం।ఘృతగంధి । గంధోగంధకఆమోదే లేశే సంబంధ గర్వయోరితి విశ్వః ॥ (౧) ఉపమానాచ్చ ॥— (౨) పాదస్యలోపోఽహస్త్యాదిభ్యః ॥ హస్త్యాదివర్జితాదుపమానాత్పరస్య పాదశబ్దస్యలోపస్స్యాద్బహువ్రీహౌ । అహస్త్యాదిభ్యఇతి కిం । హస్తిపాదః । కుసూలపాదః । కుంభపదీచ।కుంభపద్యాదిషు పాదస్యలోపోఙీప్చనిపాత్యతే(స్త్రి)యాం । నేహకుంభపాదః ॥ (౩) సంఖ్యాసుపూర్వస్య ॥ పాదస్యలోపస్స్యాత్సమాసాంతోబహువ్రీహౌ ॥ (౪) వయసిదంతస్యదతృ ॥ సంఖ్యాసుపూర్వస్యదంతస్య దతృఇత్యాదేశస్స్యాద్వయసి । ద్విదన్ । చతుర్దన్ । షడ్దంతాఅస్యషోడన్ । సుదన్ । సుదతీ । వయసికిం । ద్విదంతఃకరీ । సుదంతోనటః (౫) సుహృద్దుర్హృదౌ మిత్రామిత్రయోః ॥ సుదుర్భ్యాంహృదయస్యహృద్భావోనిపాత్యతే । అన్యత్రసుహృదయః । దుర్హృదయః ॥ (౬) ఉరఃప్రభృతిభ్యఃకప్ ॥ ఇహప్రమాణాఅసద్వర్ణపయోః నాలక్షీరప్రైకవచనాంతానిపఠ్యంతే।ద్వివచనబహువచనాంతేభ్యస్తుశేషాద్విభాషేతివికల్పేనకప్।ద్విపుమాన్।ద్విపుంస్కః।అర్థాన్నఞః । అనర్థకం

ష్క ఆశ్వాది ॥ (౧) బహవో దండినో యస్యాం సా బహుదండికా నగరీ బహువాగ్మికా సభా ॥ స్త్రియాం కిం । బహుదండీ ॥ బహుదండికో గ్రామః ॥ (౨) మహద్యశో యస్య స మహాయశాః ॥ మహాయశాః ॥ (౩) బహ్వ్యో మాలా యస్య స బహుమాలకః । బహుమాలాకః । బహుమాలః ॥ (౪) ప్రవాణీ తంతువాయశలాకా । నిర్గతా ప్రవాణీ యస్య నిష్ప్రవాణిః పటః ॥ సమాప్తవానో నవ ఇత్యర్థః ॥ (౫) కంఠే కాలో యస్య స కంఠేకాలః ॥ (౬) చిత్రా గావో యస్య స చిత్రగుః (౭) రూపవతీ భార్యా యస్య స రూపవద్భార్యః ॥

కిం । అపార్థం । అపార్థకమ్ ॥ (౧) ఇన స్త్రియాం ॥ (౨) శేషాద్విభాషా ॥ అనుక్తసమాసాంతాచ్ఛేషాధికారస్థాద్బహువ్రీహేః కబ్వా స్యాత్ । అనుక్తేత్యాదికిం । వ్యాఘ్రపాత్ । సుగంధిః । ప్రియపథః శేషాధికారస్థాత్కిం । ఉపబహవః । ఉత్తరపూర్వా । ఇహ న కప్ (౩) ఆపోన్యతరస్యామ్ ॥ కప్యాబంతస్య హ్రస్వో వా స్యాత్ ॥ (౪) నిష్ప్రవాణిశ్చ ॥ కబభావోత్ర నిపాత్యతే । (౫) సప్తమీవిశేషణే బహువ్రీహౌ ॥ సప్తమ్యంతం విశేషణం చ బహువ్రీహౌ పూర్వం ప్రయోజ్యం । కంఠేకాలః । అత ఏవ జ్ఞాపకాద్వ్యధికరణపదో బహువ్రీహిః । సర్వనామసంఖ్యయో రుపసంఖ్యానం । సర్వశ్వేతః । ద్విశుక్లః । మిథోనయోస్సమాసే సంఖ్యాపూర్వం శబ్దపరవిప్రతిషేధాత్ । ద్వ్యన్యః ఇత్యాది । వా ప్రియస్య । ప్రియగుడః । గుడప్రియః । సంఖ్యాయా అల్పీయస్యాః । ద్విత్రాః । ద్వంద్వేపి । ద్వాదశ ॥ (౬) గోస్త్రియో రుపసర్జనస్యేతి గోశబ్దస్య హ్రస్వః (౭) స్త్రియాః పుంవద్భాషితపుంస్కాదనూఙ్సమానాధికరణే స్త్రియామపూరణీ ప్రియాదిషు ॥ భాషితపుంస్కాదనూఙ్ ఊఙభావో యస్యామితి బహువ్రీహిః । నిపాతనాత్పంచమ్యా అలుక్ షష్ఠ్యాశ్చ లుక్ । తుల్యే ప్రవృత్తినిమిత్తే యదుక్తపుంస్కం తస్మాత్పర ఊఙభావో యత్ర తథాభూతస్య స్త్రీవాచకశ

ద్విస్య పుంవాచకశబ్దస్యేవ రూపంస్యాత్సమానాధికరణ స్త్రీలింగె ఉ త్తరపదె ॥ నతుపూరణ్యాం ప్రియాదౌచ పరతః । స్త్రియాఃకిమ్ । గ్రామణికులం దృష్టిరస్యగ్రామణిదృష్టిః। భాషితపుంస్కాత్కిం । గం గాభార్యః । అనూడిఃం । వామోరూభార్యః । సమానాధికరణెకిం । కల్యాణ్యాఃమాతాకల్యాణీమాతా । స్త్రియాఃకిం । కల్యాణీప్రధానం యస్యసకల్యాణీప్రధానః । పూరణ్యాంతు । అపూరణీప్రియాణ్యాః । పూరణార్థప్రత్యయాంతం యత్ స్త్రీలింగంతదంతాత్ప్రమాణ్యంతా చ్చబహువ్రీహెరప్స్యాత్। కల్యాణీపంచమియాసాంరాత్రీణాంతాః క ల్యాణీపంచమారాత్రయః । స్త్రీప్రమాణీయస్యసస్త్రీప్రమాణః ।పుం వద్భావనిషెధోప్రత్యయశ్చ ప్రధానపూరణ్యామేవరాత్రిః పూరణీ వాచ్యాచెదిత్యుక్తొదాహరణె ముఖ్యా । అన్యత్రతు । నద్యృతశ్చ । న ద్యుత్తరపదాదృదంతోత్తరపదాచ్చబహువ్రీహెఃకప్స్యాత్ । పుంవ ద్భావః । కేణః । కెపరేఽణోహ్రస్వస్స్యాత్ । ఇతిప్రాప్తె । నక పి । కపిపరెఽణోహ్రస్వోనస్యాత్ । కల్యాణపంచమీకఃపక్షః । బహుకర్తృకః । అప్రియాదిషుకిం । కల్యాణీప్రియః । ప్రియా । మ నోజ్ఞా । కల్యాణీ। సుభగా । దుర్భగా । భక్తిః। సచివా।స్వసా।కాం తా।క్షాంతా।సమా।చపలా।దుహితా।వామా।అబలా । తనయా ॥ సామా న్యేనపుంసకం।దృఢంభక్తిర్యస్యసదృఢభక్తిః। స్త్రీత్వవివక్షాయాంతుదృ ఢాభక్తిఃపురుషః।తసిలాదిష్వాకృత్వసుచః ॥ తసిలాదిషుకృత్వసుజంతె షుపరెషు స్త్రియాఃపుంవత్స్యాత్ । పరిగణనం-కర్తవ్యం । అవ్యా ప్త్యతివ్యాప్తిపరిహారాయ । త్రతసౌ, తరప్తమపౌ, చరట్ జాతీ యరౌ, కల్పప్ దేశీయరౌ, రూపప్పాశపౌ, థాల్, తిల్ థ్యనౌ, ఇ హ్యేషు । బహుత్ర । బహుతః । దర్శనీయతరా । దర్శనీయతమా. ఘరూపెతిహ్రస్వఃపరత్వాత్పుంవద్భావం బాధతె । పట్వితరా। ప ట్వితమా । పటుచరీ । పటుజాతీయా । దర్శనీయకల్పా । దర్శనీయదె

(౧) కృతంకృత్యంయేనసకృతకృత్యః । (౨) ఆహితః అగ్నిర్యేనస ఆహితాగ్నిః ॥ అగ్న్యాహితఇత్యాది (౩) అసిరుద్యతోయేనఅస్యుద్యతః । దండః పాణౌ యస్య దండపాణిః చక్రపాణిః ——ఇతి బహువ్రీహిః——

శియా । దర్శనీయరూపా । దర్శనీయపాశా । బహుధా ప్రశస్తా వృకేవృకతిః । అజాభార్యాహితా అజభార్యః ॥ త్వతలోర్గుణవచనస్య ॥ శుక్లాయాభావః శుక్లత్వం । శుక్లతా । గుణవచనస్యకిం । కర్త్ర్యాభావః కర్తృత్వం । శరదిఃకృతార్థతేత్యాదౌ సామాన్యేనపుంసకం ॥ భస్యాఢే తద్ధితే ॥ హస్తినీనాంసమూహో హాస్తికం । ఆగ్నేయం । రౌహిణేయః ॥ ఠక్ఛసోశ్చ ॥ భవత్యాః ఛాత్రాః భావత్కాః భవదీయాః ॥ క్యఙ్మానినోశ్చ ॥ ఏతయోఃపరతఃపుంవత్ । ఏనీవాచరతి ఏతాయతే । శ్యేనీవాచరతి శ్యేనాయతే । స్వభిన్నాంకాంచిద్దర్శనీయాంమన్యతే దర్శనీయమానినీ । దర్శనీయాం(స్త్రియం)మన్యతే దర్శనీయమానీ చైత్రః ॥ నకోపధాయాః ॥ కోపధాయా(స్త్రియా)నపుంవత్ । పాచికాభార్యః । రసికాభార్యః । మద్రికాయతే । మద్రికామానినీ । కోపధప్రతిషేధే తద్ధితవుగ్రహణం । నేహ । పాకాభార్యాయస్యసపాకభార్యః ॥ సంజ్ఞాపూరణ్యోశ్చ ॥ అనయోర్నపుంవత్ । దత్తాభార్యః । దత్తామానినీ । పంచమీభార్యః । పంచమీపాశా ॥ జాతేశ్చ ॥ జాతేఃపరో యః(స్త్రీ)ప్రత్యయః తదంతా(స్త్రీ)నపుంవత్ । శూద్రాభార్యః । బ్రాహ్మణీభార్యః ।

(౧)నిష్ఠా ॥ నిష్ఠాంతంబహువ్రీహౌపూర్వంస్యాత్ ॥ జాతికాలసుఖాదిభ్యః పరానిష్ఠావాచ్యా ॥ సారంగజగ్ధీ । మాసజాతా । సుఖజాతా । (ప్రా)యికంచేదం । కృతకటః । పీతోదకః ॥ (౨) వాహితాగ్న్యాదిషు ॥ ఆకృతిగణోయం । (౩) ప్రహరణార్థేభ్యః పరే నిష్ఠాసప్తమ్యౌ ॥ ....

——ఇతి బహువ్రీహిః——

అథ ద్వంద్వో ద్వివిధః॥ ఇతరేతరయోగద్వంద్వః సమాహారద్వంద్వశ్చేతి ॥ సచ ప్రత్యేకం ద్వివిధః ॥ ద్విపదో బహుపదశ్చేతి ॥ తత్రాద్యో ద్విపదో యథా (౧) రామశ్చ లక్ష్మణశ్చ రామలక్ష్మణౌ ॥ బహుపదో యథా ॥ హోతాచ పోతాచ నేష్టాచ ఉద్గాతాచ హోతృపోతృనేష్టోద్గాతారః (౨) జాయాచ పతిశ్చ దమ్పతీ । జమ్పతీ । జాయాపతీ (౩) హరిశ్చ హరశ్చ హరిహరౌ (౪) హరిగురుహరాః । హరిహరగురవః ॥ (౫) ఈశశ్చ కృష్ణశ్చ ఈశకృష్ణౌ ॥ (౬) అశ్వరథేంద్రాః । ఇంద్రాశ్వరథాః ॥ (౭) ఇంద్రాగ్నీ ॥ (౮) శివశ్చ కేశవశ్చ శివకేశవౌ ॥ (౯) అర్థధర్మౌ । ధర్మార్థౌ ॥ (౧౦) హేమన్తశిశిరవసంతాః । కృత్తికారోహిణ్యౌ । గ్రీష్మవసంతౌ (౧౧) కుశకాశం (౧౨) తాపసపర్వతౌ (౧౩) బ్రాహ్మణక్షత్రియవిట్ఛూద్రాః (౧౪) యుధిష్ఠిరార్జునౌ

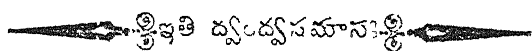
(౧) చార్థే ద్వంద్వః । అనేకం సుబంతం చార్థే విద్యమానం వా సమస్యతే స ద్వంద్వః । సముచ్చయాన్వాచయేతరేతరయోగసమాహారాశ్చార్థాః । పరస్పరనిరపేక్షస్యానేకస్యైకస్మిన్నన్వయస్సముచ్చయః । అన్యతరస్యానుషంగికత్వేనాన్వాచయః । మిళితానామన్వయ ఇతరేతరయోగః । సమూహస్సమాహారః ॥ తత్రేశ్వరం గురుంచ భజస్వేతి సముచ్చయే భిక్షామట గాంచానయేత్యన్వాచయే చ న సమాసోఽసామర్థ్యాత్ ॥ (౨) దంపతీజంపతీజాయాపతీ॥ జాయాశబ్దస్య జంభావో దంభావశ్చ నిపాత్యతే । (౩) ద్వంద్వేఘి । ద్వంద్వే ఘిసంజ్ఞకం పూర్వం స్యాత్ ॥ (౪) అనేకప్రాప్తావేకత్ర నియమోఽనియమశ్శేషే ॥ (౫) అజాద్యదంతం॥ ఇదం ద్వంద్వే పూర్వం స్యాత్ ॥ (౬) బహుష్వనియమః (౭) ఘ్యంతాదజాద్యదంతం విప్రతిషేధేన ॥ (౮) అల్పాచ్తరం ॥ (౯) ధర్మాదిష్వనియమః ॥ (౧౦) ఋతునక్షత్రాణాం సమాక్షరాణామానుపూర్వ్యేణ ॥ (౧౧) లఘ్వక్షరం పూర్వం॥ (౧౨) అభ్యర్హితంచ (౧౩) వర్ణానామానుపూర్వ్యేణ (౧౪) భ్రాతుర్జ్యాయసః॥

సమాహారద్వంద్వోయథా । (౧) పాణీచ పాదౌచఏషాంసమాహారః పాణిపాదమ్ । మార్దంగికశ్చపాణవికశ్చఅనయోస్సమాహారఃమార్దంగికపాణవికం । రథికాశ్చాశ్వారోహాశ్చైషాంసమాహారః రథికాశ్వారోహం ॥ (౨) ధానాచశష్కులీచధానాశష్కులి (౩) యూకాశ్చలిక్షాశ్చయూకాలిక్షం ॥ (౪)అహినకులం । గోవ్యాఘ్రం ॥ కాకోలూకమిత్యాది (౫) బదరాణిచామలకానిచైషాంసమాహారః బదరామలకం । బదరంచామలకంచబదరామలకే । రథికశ్చాశ్వారోహశ్చరథికాశ్వారోహౌ । ప్లక్షన్యగ్రోధావిత్యాది (౬) దధిచపయశ్చదధిపయసీ ॥ ఇధ్మాబర్హిషీ । ఋక్సామే । వాఙ్మనసే । (౭) దశదంతోష్ఠాః (౮) ఉపదశందంతోష్ఠమ్ । ఉపదశాః దంతోష్ఠాః (౯) హోతాచపోతాచహోతాపోతారౌ । మాతాచపితాచమాతాపితరౌ । పి

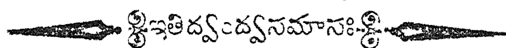
(౧) ద్వంద్వశ్చప్రాణితూర్యసేనాంగానాం॥ ఏషాంద్వంద్వఏకవత్స్యాత్ । సమాహారస్యైకత్వాదేకత్వేసిద్ధేనియమార్థం ప్రకరణం । ప్రాణ్యంగాదీనాం సమాహారఏవయథాస్యాత్ । (౨) జాతిరప్రాణినాం॥ ప్రాణివర్జజాతివాచినాంద్వంద్వఏకవత్ ॥ (౩) క్షుద్రజంతవః । ఏషాంసమాహారేద్వంద్వస్స్యాత్ । ఆనకులాత్ క్షుద్రజంతవః ॥ (౪) యేషాంచవిరోధశ్శాశ్వతికః । తేషాంప్రాగ్వత్ ॥ (౫) ఫలసేనావనస్పతిమృగశకునిక్షుద్రజంతుతృణధాన్యానాంబహుప్రకృతిరేవద్వంద్వఏకవదితివాచ్యం (౬) నదధిపయఆదీని। ఏతానినైకవత్స్యుః । ఇధ్మాబర్హిషీనిపాతనాద్దీర్ఘః ॥(౭) అధికరణైతావత్త్వేచ ॥ ద్రవ్యసంఖ్యావగమే ఏకవదేతి నియమోనస్యాత్ । (౮) విభాషాసమీపే ॥ అధికరణైతావత్త్వస్యసామీప్యేన పరిచ్ఛేదేసమాహారఏవేత్యేవంరూపోనియమోవాస్యాత్ । (౯) ఆనఙృతోద్వంద్వే ॥ విద్యాయోనిసంబంధవాచినామృదంతానాంద్వంద్వే ఆనఙ్స్యాదుత్తరపదేపరే । పుత్రేన్యతరస్యామిత్యతోమండూకప్లుత్యాపుత్రే ఇత్యనువృత్తేః పితాపుత్రౌ ॥

తౌచపుత్రశ్చపితాపుత్రౌ ॥ (౧) మిత్రశ్చవరుణశ్చమిత్రావరుణౌ ॥ (౨) అగ్నిశ్చవాయుశ్చ అగ్నివాయూ । వాయ్వగ్నీ॥ (౩) అగ్నిశ్చ సోమశ్చఅగ్నీషోమౌ । అగ్నీవరుణౌ । (౪) అగ్నామరుతౌదేవతే అస్యఆగ్నిమారుతం కర్మ । అగ్నీవరుణౌదేవతేఅస్యఆగ్నివారుణం ॥ (౫) ద్యౌశ్చభూమిశ్చద్యావాభూమీ । (౬) ద్యౌశ్చపృథివీచద్యావాపృథివ్యౌ ॥ దివస్పృథివ్యౌ ॥—॥ అథద్వంద్వసమాసాంతష్టచ్ । (౭) వాక్చత్వక్చఅనయోస్సమాహారః వాక్త్వచం ఏవంత్వక్స్రజం । శమీదృషదమ్ । వాక్త్విషం ॥ ఛత్రోపానహంఇత్యాది ॥ ....

అథద్వంద్వాపవాదఏకశేషః ॥ సచద్వివిధః ॥ సరూపైకశేషో విరూపైకశేషశ్చేతి ॥ సరూపైకశేషోయథా ॥ (౧) రామశ్చరామశ్చరామౌ । రామశ్చరామశ్చరామశ్చరామాః । ఏవంహరిశ్చహరిశ్చహరిఇత్యాది । విరూపైకశేషోయథా ॥ (౨) వక్రదండశ్చ కుటిల

(౧) దేవతాద్వంద్వేచ । ఇహోత్తరపదేపరేఆనఙ్ ॥ (౨) నాయుశబ్దప్రయోగే ప్రతిషేధః । (౩) ఈదగ్నేస్సోమవరుణయోః । దేవతాద్వంద్వఇత్యేవ । అగ్నేస్తుత్స్తోమసోమాః ఇతిషత్వం ॥ (౪) ఇద్వృద్ధౌ । వృద్ధిమత్యుత్తరపదేఅగ్నేరిదాదేశస్స్యాద్దేవతాద్వంద్వే ॥ (౫) దివోద్యావా॥దేవతాద్వంద్వేఉత్తరపదేపరే । (౬) దివసశ్చపృథివ్యాం ॥ దివఇత్యేవ । చాద్ద్యావా । (౭) ద్వంద్వాచ్చుదషహాంతాత్సమాహారే ॥ చవర్గాంతాద్దషహాంతాచ్చద్వంద్వాట్టచ్స్యాత్సమాహారే ॥ ఇతరేతరద్వంద్వేతుప్రావృట్ఛరదావిత్యాది ॥ ......

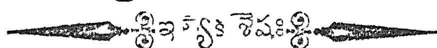

(౧) సరూపాణామేకశేషఏకవిభక్తౌ ॥ ఏకవిభక్తౌయానిసరూపాణ్యేవదృష్టానితేషాంమధ్యే ఏకఏవావశిష్యతే ॥ (౨) విరూపాణామపిసమానార్థానాం ॥

దండశ్చవక్రదండౌ । కుటిలదండౌ (౧) గార్గ్యశ్చగార్గ్యాయణశ్చ గార్గ్యౌ ॥ (౨) గార్గీచగార్గ్యాయణౌచ గర్గాః ॥ (౩) హంసీ చహంసశ్చహంసౌ ॥ (౪) భ్రాతాచస్వసాచభ్రాతరౌ । పుత్రశ్చదు హితాచపుత్రౌ ॥ (౫) శుక్లశ్చశుక్లావశుక్లంచ శుక్లం శుక్లానీతివా । సచసాచతచ్చ । తత్ । తానీతివా(౬) మాతాచపితాచపితరౌ । మా తాపితరౌ । మాతరపితరౌ (౭) శ్వశ్రూశ్చశ్వశురశ్చ శ్వశురౌ ।శ్వ శ్రూశ్వశురౌ (౮) సచదేవదత్తశ్చతౌ (౯) సచయశ్చయౌ (౧౦)స చయశ్చతౌ ॥(౧౧)సాచదేవదత్తశ్చతౌ । తచ్చదేవదత్తాచయజ్ఞదత్తా చతాని ॥(౧౨)తచ్చదేవదత్తశ్చతే(౧౩) కుక్కుటమయూర్యావిమే। మయూరీకుక్కుటావిమౌ । తచ్చసాచఅర్ధపిప్పల్యౌతే ॥

(౧) వృద్ధోయూనాతల్లక్షణశ్చేదేవవిశేషః॥యూనాసహోక్తౌగోత్రం శిష్యతే । గోత్రయువప్రత్యయమాత్రకృతంచేత్తయోః కృత్స్నంవై రూప్యంస్యాత్ । (౨) స్త్రీపుంవచ్చ । యూనాసహోక్తౌవృద్ధాస్త్రీ శిష్యతే । తదర్థశ్చపుంవత్ । (౩) పుమాన్ స్త్రియా । స్త్రియాస హోక్తౌపుమాన్శిష్యతే తల్లక్షణఏవవిశేషశ్చేత్ । (౪) భ్రాతృపుత్రౌ స్వసృదుహితృభ్యాం (౫) నపుంసకమనపుంసకేనైకవచ్చాస్యాన్యతర స్యాం ॥ అక్లీబేనసహోక్తౌక్లీబంశిష్యతే తచ్చవాఏకవత్స్యాత్తల్లక్షణ ఏవవిశేషశ్చేత్ । (౬) పితామాత్రా । మాత్రాసహోక్తౌపితావాశి ష్యతే । మాతరపితరావుదీచామ్ ॥ (౭) శ్వశురశ్శ్వశ్ర్వా॥ శ్వశ్ర్వాస హోక్తౌశ్వశురోవాశిష్యతే తల్లక్షణఏవ విశేషశ్చేత్ । (౮) త్యదాదీ నిసర్వైర్నిత్యమ్ ॥ సర్వైస్సహోక్తౌత్యదాదీనినిత్యంశిష్యంతే ॥(౯) త్యదాదీనాంమిథస్సహోక్తౌయత్పరంతచ్ఛిష్యతే ॥(౧౦) పూర్వశేషో పిదృశ్యతఇతిభాష్యమ్ ॥ (౧౧) త్యదాదితశ్శేషేపుంనపుంసకతోలిం గవచనాని ॥ (౧౨) పుంనపుంసకయోస్తుపరత్వాన్నపుంసకంశిష్యతే॥ (౧౩) అద్వంద్వతత్పురుషవిశేషణానామితివక్తవ్యం ॥

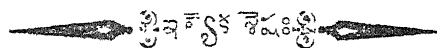
(౧) గావః పుమాంసః(స్త్రీ)యశ్చ శేషామేకశేషిగాః సమాః ॥—॥

అథావ్యయీభావః । స ద్వివిధః ॥ అవ్యయపూర్వపదో నామపూర్వపదశ్చేతి॥ తత్రాద్యో యథా (౨) దిశయోర్మధ్యంఅపదిశం । అపదిశేన । అపదిశే ॥ (౩) విభక్త్యర్థాదిషు । హరౌ అధిహరి । కృష్ణస్య

---

(౧) గ్రామ్యపశుసంఘేష్వతరుణేషు(స్త్రీ)। ఏషు సహవివక్షాయాం(స్త్రీ) శిష్యతే । పుమాం(స్త్రీ)యేత్యస్యాపవాదః । గ్రామ్యేతి కిం । రురవ ఇమే । పశుగ్రహణం కిం । బ్రాహ్మణా ఇమే । సంఘేషు కిం । ఏతౌ గావౌ । అతరుణేషు కిం । వత్సా ఇమే । అనేకశఫేష్వితి వాచ్యం । అశ్వా ఇమే ॥

(౨) అవ్యయంవిభక్తిసమీపసమృద్ధివ్యృద్ధ్యర్థాభావాత్యయాసంప్రతిశబ్దప్రాదుర్భావపశ్చాద్యథానుపూర్వ్యయౌగపద్యసాదృశ్యసమ్పత్తిసాకల్యాన్తవచనేషు । అవ్యయమితి యోగో విభజ్యతే । అవ్యయం సమర్థేన సహ సమస్యతే సోఽవ్యయీభావః। దిశయోర్మధ్యమపదిశం । అత్ర । ప్రథమానిర్దిష్టం సమాసఉపసర్జనమ్ ॥ సమాసశాస్త్రే ప్రథమానిర్దిష్టముపసర్జనసంజ్ఞంస్యాత్। ఉపసర్జనంపూర్వం॥ సమాసేఉపసర్జనంప్రాక్ప్రయోజ్యం । ఏకవిభక్తిచాపూర్వనిపాతే॥ విగ్రహేయన్నియతవిభక్తికంతదుపసర్జనసంజ్ఞంస్యాత్ । నతుతస్య పూర్వనిపాతః । గో(స్త్రి)యోరుపసర్జనస్య ॥ ఉపసర్జనంయోగోశబ్దః (స్త్రీ)ప్రత్యయాంతంచతదంతస్య ప్రాతిపదికస్యహ్రస్వస్స్యాత్ । అవ్యయీభావశ్చేత్యవ్యయత్వం ॥ నావ్యయీభావాదతోఽమ్త్వపంచమ్యాః ॥ అదంతాదవ్యయీభావాత్సుపోనలుక్ తస్యపంచమీంవినా అమాదేశశ్చస్యాత్ ॥ తృతీయాసప్తమ్యోర్బహులం । అదంతాదవ్యయీభావాత్తృతీయాసప్తమ్యోర్బహులమమ్భావస్స్యాత్ । అపదిశం అపదిశేన । అపదిశం । అపదిశే ॥ (౩) విభక్త్యాదేరయమర్థః । వి

సమీపముపకృష్టమ్ మద్రాణాంసమృద్ధిస్సుమద్రమ్ ॥ యవనానాం
వ్యృద్ధిర్దుర్యవనం । విగతాబుద్ధిర్వ్యృద్ధిః । మక్షికాణామభావోనిర్మ
క్షికం । హిమస్యాత్యయోఽతిహిమమ్ । అత్యయోధ్వంసః । నిద్రాన
సంప్రతినయుజ్యతే అతినిద్రం । హరిశబ్దస్యప్రకాశః । ఇతిహరి । వి
ష్ణోఃపశ్చాదనువిష్ణు । యోగ్యతావీప్సాపదార్థానతివృత్తిసాదృశ్యా
నియథార్థాః ॥ రూపస్యయోగ్యమనురూపం । అర్థమర్థంప్రతిప్ర
త్యర్థం । శక్తిమనతిక్రమ్యయథాశక్తి ॥ హరేస్సాదృశ్యంసహరి । జ్యే
ష్ఠస్యానుపూర్వ్యేణ అనుజ్యేష్ఠం (౧) చక్రేణయుగపత్సచక్రం । పూ
ర్వాహ్ణేనయుగపత్సహపూర్వాహ్ణం ॥ సదృశస్సఖ్యాససఖి । క్షత్రా
ణాంసంపత్తిఃక్షత్రం । బుద్ధెరాధిక్యంసమృద్ధిః । అనురూపాత్మభా
వస్సంపత్తిరితి భేదః । తృణమప్యపరిత్యజ్యసతృణమత్తిసాకల్యేనేత్య
ర్థః । అగ్నిగ్రంథపర్యంతమధీతేసాగ్ని (౨) యావంతశ్శ్లోకాస్తావం
తోఽచ్యుతప్రణామాః । యావచ్ఛ్లోకం (౩) విష్ణోరప । అపవిష్ణు । వి
ష్ణోఃపరిపరివిష్ణు ॥ వనాద్బహిఃబహిర్వనం । వనాత్ప్రాక్ ప్రాగ్వనం
(౪) ముక్తిపర్యంతమాముక్తి । ఆముక్తేః । బాలానభివ్యాప్య ఆబాలం

భక్త్యర్థాదిషువర్తమానమవ్యయంసుబంతేన సహసమస్యతేసోఽవ్య
యీభావః ॥ (౧)అవ్యయీభావేచాకాలే । సహస్యసస్స్యాదవ్యయీ
భావే । నతుకాలే । సచక్రం । కాలేతుసహపూర్వాహ్ణం । సదృశస్స
ఖ్యాససఖి । యథార్థత్వేనైవ సిద్ధేపునస్సాదృశ్యగ్రహణం గుణభూ
తేపి సాదృశ్యేయథాస్యాదిత్యేవమర్థం ॥ యథాఽసాదృశ్యే । అసా
దృశ్యఏవయథాశబ్దసమస్యతే । తేనేహన । యథాహరిస్తథాహరః ।
ఏతేనసాదృశ్యఇతివాయథార్థఇతివాప్రాప్తంనిషిధ్యతే ॥ (౨) యా
వదవధారణే ॥ (౩) అపపరిబహిరంచవఃపంచమ్యా ॥ (౪) ఆఙ్మర్యా
దాభివిధ్యోః । ఏతయోరాఙ్పంచమ్యంతేనవాసమస్యతే సోఽవ్యయీ
భావః । తేనవినేతిమర్యాదా । తేనసహేత్యభివిధిః ॥

హరిభక్తిః ఆబాలేభ్యః (౧) అభ్యగ్నిశలభాఃపతంతి । అగ్నిమభి । ప్రత్యగ్ని । అగ్నింప్రతి (౨) అనువనమశనిర్గతః । వనస్యసమీపంగత ఇత్యర్థః (౩) అనుగంగంవారాణసీ । గంగాదైర్ఘ్యేణసదృశదైర్ఘ్యోపలక్షితేత్యర్థః ॥ నామపూర్వపదోయథా ॥ (౪) శాకస్యలేశఃశాకప్రతి (౫) అక్షేణవిపరీతంవృత్తమక్షపరి । ఏవంశలాకాపరి । ఏకపరి ॥ (౬) గంగాయాఃపారంపారేగంగం । పారేగంగాదానయగంగాపారాత్ । గంగాయాఃమధ్యంమధ్యేగంగం । మధ్యేగంగాదానయగంగామధ్యాత్ (౭) ఉన్మత్తాగంగాయస్మిన్దేశేసఉన్మత్తగంగంనామదేశః ॥ ఏవంలోహితగంగమ్ ॥——॥అథావ్యయీభావసమాసాంతాః॥——

---

(౧) లక్షణేనాభిప్రతీఆభిముఖ్యే ॥ ఆభిముఖ్యద్యోతకావభిప్రతీచిహ్నవాచినాసహప్రాగ్వత్ ॥ (౨) అనుర్యత్సమయా ॥ యంపదార్థంసమయాద్యోత్యతే తేనలక్షణభూతేనానుస్సమస్యతేసోఽవ్యయీభావః (౩) యస్యచాయామః ॥ యస్యదైర్ఘ్యమనునాద్యోత్యతే తేన లక్షణభూతేనానుస్సమస్యతే ॥ తిష్ఠద్గుప్రభృతీనిచ । ఏతానినిపాత్యన్తే । తిష్ఠంతిగావోయస్మిన్కాలేసతిష్ఠద్గు । దోహనకాలః । ఆయాన్తిగావోయస్మిన్కాలేసఆయతీగవం । ఇహశత్రాదేశః పుంవద్భావవిరహస్సమాసాంతోప్రత్యయశ్చనిపాత్యతే । (౪) సుప్ప్రతినామాత్రార్థే॥ సుబంతమల్పార్థేనప్రతినాసహసమస్యతే। అల్పార్థేకిం । వృక్షంప్రతివిద్యోతతేవిద్యుత్ ॥ (౫) అక్షశలాకాసంఖ్యాః పరిణా ॥ ద్యూతవ్యవహారేపరాజయఏవాయంసమాసః ॥ (౬) పారేమధ్యేషష్ఠ్యావా । పారమధ్యశబ్దౌషష్ఠ్యంతేన సహవాసమస్యేతే । ఏదంతత్వంచానయోర్నిపాత్యతే । పక్షేషష్ఠీతత్పురుషః । మహావిభాషయావాక్యమపి । గంగాయాఃపారాత్ । గంగాయామధ్యాత్ ॥(౭) అన్యపదార్థేచసంజ్ఞాయాం ॥ అన్యపదార్థేవిద్యమానం సుబంతంనదీభిస్సహసమస్యతేసంజ్ఞాయాం। విభాషాధికారేపివాక్యేనసంజ్ఞానవగమా

(౧) శరదస్సమీపం ఉపశరదం ॥ ప్రతివిపాశం ॥ (౨) అక్షిప్రతిప్రత్యక్షం । అక్ష్ణఃపరం పరోక్షం । అక్ష్ణస్సమ్ముఖం సమక్షం । అక్ష్ణన్వనుగతం అన్వక్షం (౩) రాజ్ఞస్సమీపముపరాజం । ఆత్మని అధ్యాత్మం ॥ (౪) చర్మణస్సమీపం ఉపచర్మం । ఉపచర్మ ॥ (౫) నద్యాస్సమీపం ఉపనదం । ఉపనది । ఉపపౌర్ణమాసం । ఉపపౌర్ణమాసి । ఉపాగ్రహాయణమ్ । ఉపాగ్రహాయణి (౬) ఉపసమిధం । ఉపసమిత్ । (౭) గిరేస్సమీపముపగిరం । ఉపగిరి । ఇత్యవ్యయీభావః ॥——॥ అథసాధారణసమాసాంతాః ॥ (౮) ఋక్పూర్ధూరబ్ధూః । అన్యచబహ్వ్రచావధ్యేతర్యేవ । నేహఅన్యకోస్మఋచ । బహ్వృకస్సూక్తం । విష్ణోఃపూః విష్ణుపురం । క్లీబత్వంలోకాత్ ।విమలాపంసరః । రాజ్ఞోధూః రాజధురా । సర్వేషాంపంథాః సర్వపథః । రమ్యఃపంథాయస్మిన్ సరమ్యపథోదేశః । అక్షస్యధూః అక్షధూః । దృఢాధూర్యస్యసదృఢధూరక్షః ॥

దిహానిత్యసమాసః । (౧) అవ్యయీభావేశరత్ప్రభృతిభ్యః ॥ శరదాదిభ్యష్టచ్స్యాత్సమాసాంతోవ్యయీభావే । శరద్ । విపాశ్ । అనస్ । మనస్ ॥ ఉపానహ్ ॥ దివ్ । హిమవత్ । అనడుహ్ । దిశ్ । దృశ్ । విశ్ । చేతస్ । చతుర్ । త్యద్ । తద్ । యద్ । కియత్ । జరాయాజరస్చ । ఉపజరసం ॥ (౨) ప్రతిపరసమనుభ్యోక్ష్ణః ॥ పరోక్షేలిడితినిర్దేశాత్పరస్యోకారాదేశః ।పరోక్షాక్రియేత్యాదిత్వశ్లఆద్యజంతం (౩) అనశ్చ । అన్నంతాదవ్యయీభావాట్టచ్స్యాత్ (౪) నపుంసకాదన్యతరస్యాం॥ అన్నంతంయత్ క్లీబంతదంతాదవ్యయీభావాట్టజ్వాస్యాత్ । (౫) నదీపౌర్ణమాస్యాగ్రహాయణీభ్యః । వాటచ్ ॥ (౬) ఝయః । ఝయంతాదవ్యయీభావాట్టజ్వాస్యాత్ । (౭) గిరేశ్చసేనకస్య॥ గిర్యంతాదవ్యయీభావాట్టజ్వాస్యాత్ । సేనకగ్రహణం పూజార్థం ॥ (౮) ఋక్పూరబ్ధూః పథామానక్షే । అఅనక్షేఇతిచ్ఛేదః । ఋగాద్యంతస్య సమాసస్య అప్రత్యయోంతావయవస్స్యాత్ అక్షేయా

(౧) ద్విర్గతా ఆపోఽస్మిన్నితి ద్వీపమ్ । ఏవమంతరీపం ప్రతీపం సమీపమిత్యాది ॥ (౨) అనుగతా ఆపోఽస్మిన్నితి అనూపో దేశః (౩) ప్రతిసామం । అనుసామం । అవసామం । ప్రతిలోమం । అనులోమం । అవలోమం । (౪) కృష్ణా భూమిర్యస్య స కృష్ణభూమః । ప్రాసాదః । ఏవముదగ్భూమః । పాండుభూమః । ద్విభూమః । త్రిభూమః (౫) పంచనదం సప్తగోదావరం ॥ పద్మం నాభౌ యస్య స పద్మనాభః (౬) గవామక్షీవాక్షి యస్య స గవాక్షః ॥ (౭) అవిద్యమానాని చత్వారి యస్య అచతురః । ఏవం విచతురః । సుచతురః ॥ (౮) త్రయో వా చత్వారో వా త్రిచతురాః । చతుర్ణాం సమీపే యే సంతి తే ఉపచతురాః । ఏతే పంచ బహువ్రీహయః । తత ఏకాదశ ద్వంద్వాః । స్త్రీపుంసౌ । ధేన్వనడుహౌ । ఋక్సామే । వాఙ్మనసే । అక్షిణీ చ భ్రువౌ చ అక్షిభ్రువం । దారాశ్చ గావశ్చ దారగవమ్ । ఊరూ చ అష్ఠీవంతౌ చ ఊర్వష్ఠీవం । పాదౌ చాష్ఠీవంతౌ

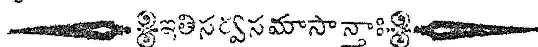
భూ స్తదంతస్య న । (౧) ద్వ్యంతరుపసర్గేభ్యోఽప ఈత్ । అప ఇతి కృతసమాసాంతస్యానుకరణం । షష్ఠ్యర్థే ప్రథమా । ఏభ్యోఽపస్య ఈత్ స్యాత్ (౨) ఊదనోర్దేశే ॥ అనోః పరస్యాపస్య ఊత్ స్యాద్దేశే ॥ (౩) అచ్ ప్రత్యన్వవపూర్వాత్సామలోమ్నః । ఏతత్పూర్వాత్సామలోమాంతాత్సమాసాదచ్ స్యాత్ (౪) కృష్ణోదక్పాండుసంఖ్యాపూర్వాయా భూమే రజిష్యతే ॥ (౫) సంఖ్యాయా నదీగోదావరీభ్యాం చ ॥ అచ్ప్రత్యన్వవేత్యత్రాజితి యోగవిభాగాదన్యత్రాప్యచ్ ॥ (౬) అక్ష్ణోఽదర్శనాత్ ॥ అచక్షుః పర్యాయాదక్ష్ణోఽచ్ స్యాత్సమాసాంతః । (౭) అచతురవిచతురసుచతురస్త్రీపుంసధేన్వనడుహర్క్సామవాఙ్మనసాక్షిభ్రువదారగవోర్వష్ఠీవపదష్ఠీవనక్తందివరాత్రిందివాహర్దివసరజసనిఃశ్రేయసపురుషాయుషద్వ్యాయుషత్ర్యాయుషర్గ్యజుషజాతోక్షమహోక్షవృద్ధోక్షోపశునగోష్ఠశ్వాః ॥ ఏతే పంచవింశతిరజంతా నిపాత్యంతే ॥ (౮) త్ర్యుపాభ్యాం చతురోఽజిష్యతే ॥

చపదష్ఠీవం । నక్తంచదివాచనక్తదివం । రాత్రౌచదివాచరాత్రిందివం అహనిచదివాచ అహర్దివం । వీప్సాయాంద్వంద్వః । అహన్యహని త్యర్థః । రజసోప్యపరిత్యజ్యసరజసం । సాకల్యేఽవ్యయీభావః । రజసాసహవర్తతె ఇతిబహువ్రీహౌతుసరజః పంకజం । నిశ్చితంశ్రేయో నిశ్శ్రేయసమితి తత్పురుషె । బహువ్రీహౌతు నిశ్శ్రేయాన్ పురుషః । పురుషస్యాయుః పురుషాయుషం । తతోద్విగుః ద్వ్యాయుషం॥ త్ర్యాయుషం । తతోద్వంద్వః ॥ ఋగ్యజుషమ్ । తతస్త్రయఃకర్మధారయాః । జాతశ్చాసౌఉక్షాచజాతోక్షః । ఏవంమహోక్షః। వృద్ధోక్షః॥ శునస్సమీపముపశునమ్ । గోష్ఠేశ్వాగోష్ఠశ్వః ॥ (౧) బ్రహ్మణోవర్చః బ్రహ్మవర్చసమ్ । హస్తివర్చసం । పల్యవర్చసం । రాజవర్చసం ॥ (౨) అవగతంనష్టం తమోఽవతమసమ్ । సమంతతస్తమః సంతమసం। అంధయతీత్యంధం పచాద్యచ్ । అంధంతమోంధతమసం (౩) రహసి అనురహసం ॥ అవరహసం । తప్తరహసం (౪) ఉరసిప్రత్యురసం । విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః ॥ (౫) ప్రగతోధ్వానంప్రాధ్వోరథః ॥—॥ (౬) శోభనోరాజాసురాజా । అతిశయితోరాజా అతిరాజా ॥(౭)పరమశ్చాసౌరాజాచపరమరాజః । (౮) రాజానమతిక్రాంతోఽతిరాజః (౯) శోభనేసక్థినీయస్యససుసక్థః । శోభనేఅక్షిణీయస్యసస్వక్షః॥

---

(౧) బ్రహ్మహస్తిభ్యాం వర్చసః ॥ అచ్స్యాత్ ।పల్యరాజభ్యాంచేతివక్తవ్యం ॥ (౨) అవసమంధేభ్యస్తమసః ॥ (౩)అన్వవతప్తాద్రహసః ॥ (౪) ప్రతేరురసస్సప్తమీస్థాత్ ॥ (౫) ఉపసర్గాదధ్వనః ॥ (౬) న పూజనాత్ ॥ పూజనార్థాత్పరేభ్యస్సమాసాంతానస్యుః । స్వతిపూజాయాం । స్వతిభ్యామేవ । నేహ । పరమరాజః । (౭) స్వతీపూజాయామిత్యుక్తత్వాదత్రనిషేధః ॥ (౮) అత్రాతేః పూజార్థకత్వాభావాత్ ॥ (౯) బహువ్రీహౌసక్థ్యక్ష్ణోరిత్యతః ప్రాగేవనిషేధః ॥

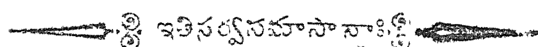
(౧) నిన్దాయాం । కుత్సితో రాజా కింరాజా । ఏవం కింసఖా । కింగౌః । క్షేపాభావే । కింరాజః । కింసఖః । కింగవః (౨) న రాజా అరాజా । ఏవం అసఖా । అగౌః ॥ (౩) న పన్థాః । అపథం । అపన్థాః । నాస్తి పన్థా యస్మిన్స అపథో దేశః । పథో౽భావో౽పథం వర్తతే ॥ ... ..

అథాలుక్సమాసః ॥(౪) స్తోకాన్ముక్తః । అల్పాన్ముక్తః । అన్తికాదాగతః । అభ్యాశాదాగతః । దూరాదాగతః । కృచ్ఛ్రాదాగత ఇత్యాది (౫) ఓజసాకృతమ్ । సహసాకృతమ్ ॥ అమ్భసాకృతం । తమసాకృతమ్ (౬) అఞ్జసాకృతమ్ (౭) మనసాగుప్తా । మనసా ఆజ్ఞాతుం శీలమస్య మనసాజ్ఞాయీ ॥ (౮) ఆత్మనాపఞ్చమః । ఆత్మనాషష్ఠః (౯) ఆత్మనేపదమ్ । ఆత్మనేభాషా । (౧౦) పరస్మైపదమ్ । పరస్మైభాషా ॥

---

(౧) కిమః క్షేపే ॥ (౨) నఞస్తత్పురుషాత్ । సమాసాన్తో న । తత్పురుషాత్కిం । అధురం శకటమ్ । (౩) పథో విభాషా ॥ నఞ్పూర్వాత్పథో వా సమాసాన్తః । తత్పురుషాదిత్యేవ ॥......................

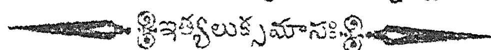

(౪) అలుగుత్తరపదే అలుగధికారః ప్రాగానఙః । ఉత్తరపదాధికారస్త్వాపాదపరిసమాప్తేః । పఞ్చమ్యాః స్తోకాదిభ్యః । ఏభ్యః పఞ్చమ్యా అలుక్స్యాదుత్తరపదే । ఏవమన్తికార్థదూరార్థకృచ్ఛ్రేభ్యః ॥ (౫) ఓజస్సహోమ్భస్తమసస్తృతీయాయాః । (౬) అఞ్జస ఉపసంఖ్యానం ॥ పుంసానుజో జనుషాన్ధ ఇతి చ । యస్యాగ్రజః పుమాన్ స పుంసానుజః । జనుషాన్ధో జాత్యన్ధః । (౭) మనసస్సంజ్ఞాయాం । మనసాగుప్తా ॥ ఆజ్ఞాయిని చ ॥ మనస ఇత్యేవ ॥ (౮) ఆత్మనశ్చ । పూరణ ఇతి వక్తవ్యం । జనార్దనస్త్వాత్మచతుర్థ ఏవేత్యాది బహువ్రీహిర్బోధ్యః ॥ (౯) వైయాకరణాఖ్యాయాం చతుర్థ్యాః ॥ ఆత్మన ఇత్యేవ ॥ (౧౦) పరస్య చ ॥

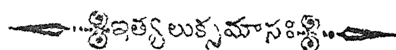
(౧)త్వచిసారోయస్యసత్వచిసారః(౨) గవిష్ఠిరః। యుధిష్ఠిరః(౩)హృది స్పృక్ । దివిస్పృక్ (౪) కంఠేకాలోయస్య సకంఠేకాలః ॥ ఉరసి లోమా (౫) హస్తేబంధఃహస్తబంధః । (౬) స్తంబేరమఇతిస్తంబేరమః । కర్ణేజపతీతి కర్ణేజపః । క్వచిన్న।కురుచరః ॥ (౭) ఖేశయః । ఖశయః । గ్రామేవాసః । గ్రామవాసః । గ్రామేవాసీ। గ్రామవాసీ ॥ (౮) చౌరస్యకులం ॥ (౯) వాచోయుక్తిః । దిశోదండః। పశ్యతోహరః ॥ (౧౦) దేవానాంప్రియోమూర్ఖః । అన్యత్రదేవప్రియః ॥ (౧౧) శునశ్శేపః । శునఃపుచ్ఛః । శునోలాంగూలః ॥ (౧౨) దివోదాసః ॥ (౧౩) నిందాయాం । దాస్యాఃపుత్రః । దాసీపుత్రః। అన్యత్రబ్రాహ్మణీపుత్రః (౧౪) హోతురంతేవాసీ । హోతుఃపుత్రః ।పితురంతేవాసీ । పితుఃపుత్రః ॥ (౧౫) మాతుష్ష్వసా । మాతుస్స్వసా ॥

(౧) హలదంతాత్సప్తమ్యాస్సంజ్ఞాయాం ॥ హలంతాదదంతాచ్చ సప్తమ్యాఅలుక్స్యాత్సంజ్ఞాయామ్ ॥ (౨) గవియుధిభ్యాం స్థిరః॥ఆభ్యాం స్థిరస్యసస్యషస్స్యాత్ । (౩) హృద్ద్యుభ్యాంచ (౪) అమూర్ధమస్తకాత్స్వాంగాదకామే ॥ (౫) బంధేచవిభాషా । హలదంతాత్సప్తమ్యాఅలుక్ । హలదంతాత్కిం । గుప్తిబంధః । (౬) తత్పురుషేకృతిబహులం (౭) శయవాసవాసిష్వకాలాత్ ॥ హలదంతాదిత్యేవ । నేహ ।భూమిశయః ॥ (౮) షష్ఠ్యాఆక్రోశే । అసాక్రోశేతు.బ్రాహ్మణకులం ॥(౯) వాగ్దిక్పశ్యద్భ్యోయుక్తిదండహరేషు (౧౦) దేవానాంప్రియఇతిచ మూర్ఖే (౧౧) శేపపుచ్ఛలాంగూలేషు శునః ॥ (౧౨) దివశ్చదాసే (౧౩) పుత్రేఽన్యతరస్యాం ॥ షష్ఠ్యాఃపుత్రేపరే అలుగ్వానిందాయాం। (౧౪) ఋతోవిద్యాయోనిసంబంధేభ్యః ॥ విద్యాయోనిసంబంధవాచినఋదంతాత్షష్ఠ్యాఅలుక్ ॥ (౧౫) విభాషాస్వసృపత్యోః । ఋదంతాత్షష్ఠ్యాఅలుగ్వాస్వసృపత్యోఃపరయోః । ఇత్యలుక్ ॥ మాతుఃపితుభ్యామన్యతరస్యామితిషత్వవికల్పః । లుక్పక్షేతు । మాతృపితృభ్యాం

పితుష్ష్వసా । పితుస్స్వసా ।।మాతృష్వసా పితృష్వసా॥ ....

అథసమాసాశ్రయవిధయః (౧)అనయోరియమతిశయితాబ్రాహ్మణీబ్రాహ్మణితరా।అస్యామతిశయితాబ్రాహ్మణీబ్రాహ్మణితమా।ప్రశస్తాబ్రాహ్మణీబ్రాహ్మణిరూపా।ఈషదసమాప్తాబ్రాహ్మణీబ్రాహ్మణికల్పా।కుత్సితాబ్రాహ్మణీబ్రాహ్మణిచేలీ।బ్రాహ్మణీమాత్మానంబ్రూతేబ్రాహ్మణిబ్రువా।బ్రాహ్మణ్యాః గోత్రంయస్యాస్సాబ్రాహ్మణిగోత్రా। బ్రాహ్మణిమతా। బ్రాహ్మణిహతా।(౨)హృదయం లిఖతీత్యణిహృల్లేఖః।ఘఞితు।హృదయలేఖః।హృదయస్యప్రియం హృద్యం। హృదయస్యేదం హార్దమ్ ॥ హృల్లాసః(౩) హృచ్ఛోకః । హృదయశోకః । సౌహార్ద్యమ్ । సౌహృదయ్యమ్ । హృద్రోగః । హృదయరోగః ॥ (౪) పాదాభ్యామజతీతి పదాజిః ॥ పస్వసేతినిత్యషత్వమ ॥

(౧) ఘరూపకల్పచేలడ్బ్రువగోత్రమతహతేషు ఙ్యోనేకాచోహ్రస్వః ॥ భాషితపుంస్కాద్ఙ్యోజీప్ తదంతస్యానేకాచోహ్రస్వస్స్యాద్ఘరూపకల్ప ప్రత్యయేషు చేలడాదిషుచోత్తరపదేషు । చేలడాదీనివృత్తివిషయే కుత్సనవాచీని । తైఃకుత్సితానికుత్సనైరితిసమాసః ఙ్యః కిం । దత్తాతరా । భాషితపుంస్కాత్కిం । ఆమలకీతరా । కువలీతరా ॥ నద్యాశ్శేషస్యాన్యతరస్యాం ॥ అఙ్యంతనద్యాః ఙ్యంతైకాచశ్చఘాదిషు హ్రస్వోవాస్యాత్ । బ్రహ్మబంధుతరా । బ్రహ్మబంధూతరా । స్త్రితరా । స్త్రీతరా । కృన్నద్యాన । లక్ష్మీతరా ॥ ఉగితశ్చ ఉగితః పరాయానదీతదంతస్యఘాదిషు హ్రస్వోవాస్యాత్ । విదుషితరా । హ్రస్వాభావపక్షేతసిలాదిష్వితిపుంవద్భావః । విద్వత్తరా॥ (౨) హృదయస్యహృల్లేఖయదణ్లాసేషు ॥ హృదయస్యహృదాదేశస్స్యాల్లేఖాదిషు పరేషు ॥ (౩) వాశోకష్యఞ్రోగేషు (౪) పాదస్యపదాజ్యాతిగోపహతేషు ॥ ఏషూత్తరపదేషుపాదస్యపదఇత్యాదేం

...తిః । పదగః । పదోపహతః ॥ (౧) పాదావిధ్యంతీతి పద్యాశ్శ
ర్కరాః ।అతదర్థేకిం। పాదార్థముదకం పాద్యమ్ ॥ (౨) పద్ధిమం|
శత్కాకషి। పద్ధతిః (౩) గాయత్ర్యాపచ్ఛశ్శంసతి । పాదంపాదమిత్య
ర్థః । ఋగ్భిన్నే । పాదశః కార్షాపణం దదాతి (౪) ఉదకపూరి
తోమేఘః ఉదమేఘః ఉదధిస్సముద్రః । క్షీరాణ్యుదకానియస్మిన్ క్షీ
రోదః (౫) ఉదపేషంపినష్టి । ఉదవాసః।ఉదవాహనః । ఉదధిఘ
టః । (౬) ఉదకుంభః । ఉదకకుంభః । నేహ । ఉదకస్థాలీ । ఉదకప
ర్వతః ॥ (౭) ఉదమంథః । ఉదకమంథః । ఉదౌదనః । ఉదకౌదనః
ఇత్యాది ॥ (౮) గ్రామణ్యాఃపుత్రః గ్రామణిపుత్రః । గ్రామణీపుత్రః॥
(౯) భ్రూమదఃభ్రూభంగః । శుక్లీభావః (౧౦) భ్రూవాకుంసో భాషణం
శోభావాయస్యసఃభ్రుకుంసః । భ్రుకుంసః భ్రూకుంసః ।(స్త్రీ)వేషధారి
నర్తక ఇత్యర్థః । భ్రువఃకుటిః కౌటిల్యం । భ్రుకుటిః । భ్రూకుటిః ॥
భ్రూకుటిః ॥ (౧౧) ఏకస్యాఆగతమేకరూప్యం ।ఏకస్యాఃక్షీరమేకక్షీరం

తత ఆదేశస్స్యాత్ । అజ్యతిభ్యాంపాదేచేత్యౌణాదికో ణిః । అజేర్వ్య
భావో నిపాతనాత్ (౧) పద్యత్యతదర్థే ॥ పాదస్యపత్స్యాదతదర్థేయ
తిపరే । (౨) హిమకాషిహతిషుచ (౩) ఋచశ్శే॥ఋచఃపాదస్య ప
త్స్యాచ్ఛేపరే (౪) ఉదకస్యోదస్సంజ్ఞాయామ్ ॥ ఉత్తరపదస్యచేతివక్త
వ్యం ॥ (౫) పేషంవాసవాహనధిషుచ ॥ (౬) ఏకహలాదౌపూరయి
తవ్యేన్యతరస్యాం ॥ ఏకహలాదౌకిం । ఉదకస్థాలీ।పూరయితవ్యేకిం ।
ఉదకపర్వతః ॥ (౭) మంథౌదనసక్తుబిందువజ్రభారహారవీవధగాహే
షుచ ॥ (౮) ఇకోహ్రస్వోఽఙ్యోగాలవస్య ॥ ఇగంతస్యాఙ్యంతస్య
హ్రస్వోవాస్యాదుత్తరపదే । (౯) ఇయఙువఙ్భావినామవ్యయానాం
నేతివాచ్యం (౧౦) అభ్రుకుంసాదీనామితి వక్తవ్యం । అకారోనేనవిధీ
యతఇతి వ్యాఖ్యాంతరం ॥ (౧౧) ఏకతద్ధితేచ । ఏకశబ్దస్యహ్ర
స్వస్స్యాత్తద్ధితేఉత్తరపదేచ ॥

(౧) రైవతిపుత్రః । కాళిదాసః । అజక్షీరం (౨) అజాయా భావః అజత్వం । రోహిణీత్వం । (౩) ఇష్టకాభిశ్చితం ఇష్టకచితం । పక్వేష్టకచితం । ఉషీకతూలం । ముంజేషీకతూలమ్ । మాలభారి । ఉత్పలమాలభారి ॥ (౪) సత్యంకరోతీతి సత్యంకారః । అగదంకారః । అస్తుంకారః ॥ (౫) తిమింగిలతీతి తిమింగిలః ॥ (౬) తిమింగిలగిలః ॥ (౭) రాత్రౌ చరతీతి రాత్రించరః రాత్రిచరః । రాత్రిమటః । రాత్ర్యటః (౮) సమానః పక్షో యస్య సపక్షః । సధర్మా । సజాతీయః ॥ (౯) సమానం జ్యోతిరస్య సజ్యోతిః । ఏవం సజనపద ఇత్యాది ॥ (౧౦) సమా

---

(౧) జ్యాపోస్సంజ్ఞాఛన్దసోర్బహుళం ॥ (౨) త్వేచ ॥ త్వప్రత్యయే జ్యాపోర్హ్రస్వః ॥ (౩) ఇష్టకేషీకామాలానాంచితతూలభారిషు ఇష్టకాదీనాం తదంతానాం చ పూర్వపదానాం చితాదిషు క్రమాదుత్తరపదేషు హ్రస్వస్స్యాత్ ॥ (౪) కారే సత్యాగదస్య । ముమ్ స్యాత్ అస్తోశ్చేతి వాచ్యం । (౫) గిలేఽగిలస్య ॥ అగిలస్య కిం । గిలగిలః ॥ (౬) గిలగిలే చ ॥ (౭) రాత్రేః కృతి విభాషా । (౮) సమానస్యచ్ఛన్దస్య మూర్ధప్రభృత్యుదర్కేషు । సమానస్య సస్స్యాదుత్తరపదే న తు మూర్ధాదిషు । అనుభ్రాతా సగర్భ్యః । అనుసఖా సయూథ్యః । యోనస్సనుత్యః । తత్రభవ ఇత్యర్థే సగర్భసయూథసనుతాద్యదితి యత్ । అమూర్ధాదిషు కిం । సమానమూర్ధా । సమానప్రభృతయః । సమానోదర్కాః । సమానస్యేతి యోగో విభజ్యతే । తేన సపక్షః । సాధర్మ్యం । సజాతీయమిత్యాదిసిద్ధమితి కాశికా । అథవా సహశబ్దస్సదృశవచనోఽస్తి । సదృశస్సఖ్యా ససఖీతి యథా । తేనాయమస్వపదవిగ్రహో బహువ్రీహిః । సమానః పక్షో యస్యేత్యాది ॥ (౯) జ్యోతిర్జనపదరాత్రినాభినామగోత్రరూపస్థానవర్ణవయోవచనబంధుషు ॥ ఏషు ద్వాదశసూత్తరపదేషు సమానస్య సస్స్యాత్ ॥ (౧౦) చరణే బ్రహ్మచారిణి । బ్రహ్మచారిణ్యుత్తరపదే సమానస్య సస్స్యాచ్చరణే సమానస్య

నో బ్రహ్మచారీ సబ్రహ్మచారీ ॥ (౧) సమానే తీర్థే గురౌ వసతీతి సతీర్థ్యః॥ (౨) సమానే ఉదరే శయితస్సోదర్యః ॥ సమానోదర్యః (౩) సమానో దృశ్యత ఇతి సదృక్ । సదృశః । సదృక్షః ॥(౪) అయమి వదృశ్యత ఇతి ఈదృక్ । ఈదృశః । ఈదృక్షః । క ఇవదృశ్యత ఇతి ॥ కీదృక్ । కీదృశః । కీదృక్షః । (౫) స ఇవ దృశ్యత ఇతి తాదృక్ । తాదృశః । తాదృక్షః । తత్పరిమాణమస్య తావాన్ ॥ (౬) అన్యస్మిన్నాశీః అన్యదాశీః । అన్యస్మిన్నాశా అన్యదాశా । ఏవమన్యదాస్థా అన్యదాస్థితః అన్యదుత్సుకః । అన్యదూతిః । అన్యద్రాగః ॥

నగప్యమానే । చరణశ్శాఖా । బ్రహ్మవేషః । తదధ్యయనార్థం వ్రతమపి బ్రహ్మ । తచ్చరతీతి బ్రహ్మచారీ ॥—॥ (౧) తీర్థే యే । తీర్థ ఉత్తరపదే యాదావప్రత్యయే వివక్షితే సమానస్య సస్స్యాత్ । సతీర్థ్యః ఏకగురుః । సమానతీర్థే వాసీతి యత్ప్రత్యయః (౨) విభాషోదరే । యాదావప్రత్యయే వివక్షితే ఇత్యేవ (౩) దృగ్దృశవతుషు । దృక్షే చేతి వక్తవ్యమితి సాదేశః (౪) ఇదంకిమోరీశ్కీ ॥ దృగ్దృశవతుషు ఇదమ ఈశ్ కిమః కీస్స్యాత్ । దృక్షే చ (౫) ఆ సర్వనామ్నః ॥ సర్వనామ్న ఆకారో౽న్తాదేశస్స్యాత్ దృగ్దృశవతుషు దృక్షే చ ॥ సమాసే౽ఙ్గులేస్సఙ్గః । అఙ్గులిశబ్దాత్సఙ్గస్య సస్య మూర్ధన్యస్స్యాత్సమాసే । అఙ్గులిషఙ్గః । సమాసే కిం । అఙ్గులేస్సఙ్గః ॥ భీరోస్థానమ్ ॥ భీరుశబ్దాత్ స్థానస్య సస్య మూర్ధన్యస్స్యాత్సమాసే । భీరుష్ఠానం । అసమాసే తు భీరోః స్థానం । జ్యోతిరాయుషస్స్తోమః । ఆభ్యాం స్తోమస్య సస్య మూర్ధన్యస్స్యాత్సమాసే । జ్యోతిష్టోమః । ఆయుష్టోమః । సమాసే కిం । జ్యోతిషః స్తోమః । సుషామాదిషు చ ॥ సస్య మూర్ధన్యః । శోభనం సామ యస్య సుషామా । సుషంధిః ॥ (౬) అషష్ఠ్యతృతీయాస్థస్యాన్యస్య దుగాశీరాశాస్థాస్థితోత్సుకోతి కారకరాగచ్ఛేషు । అన్యశబ్దస్య దుగాగమస్స్యాదాశీరాదిషు పరేషు । అషష్ఠీత్యాదికిం । అన్యస్యాన్యేన వా ఆశీః అన్యాశీః ॥

(౧) ఇధ్మానాంప్రవ్రశ్చనః ఇధ్మప్రవ్రశ్చనః కుఠారః । గోదోహనీస్థాలీ సప్తమితత్పురుషోయథా (౨) అక్షేషుశౌండోఽక్షశౌండః । ఈశ శ్వరేఽధిఈశ్వరాధీనః । కావ్యేషుకుశలః కావ్యకుశలః(3) సాంకాశ్యే

---

(౧) కృద్యోగాజషష్ఠీసమస్యతఇతివాచ్యం ॥ ననిర్ధారణే । నిర్ధారణేయాషష్ఠీసానసమస్యతే । నృణాంద్విజశ్శ్రేష్ఠః । ప్రతిపదవిధానాషష్ఠీనసమస్యతఇతివాచ్యం । సర్పిషోజ్ఞానం ॥ పూరణగుణసుహితార్థసదవ్యయతవ్యసమానాధికరణేన । పూరణాద్యర్థైస్సదాదిభిశ్చషష్ఠీనసమస్యతే ॥ పూరణే । సతాంషష్ఠః । గుణే కాకస్యకార్ష్ణ్యం బ్రాహ్మణస్యశుక్లాః । యదాప్రకరణాదినాదంతా ఇతివిశేష్యంజ్ఞాతం తదేదముదాహరణమ్ । అనిత్యోయంగుణేననిషేధః । సంజ్ఞాప్రమాణత్వాదిత్యాదినిర్దేశాత్ । తేనార్థగౌరవంబుద్ధిమాంద్యమిత్యాదిసిద్ధమ్ । సుహితార్థాస్తృప్త్యర్థాః । ఫలానాంసుహితః । తృతీయాసమాసస్తుస్యాదేవ । స్వరేవిశేషః । సత్ । ద్విజస్యకుర్వన్కుర్వాణోవాకింకరఇత్యర్థః । అవ్యయం । బ్రాహ్మణస్యకృత్వా । పూర్వోత్తరసాహచర్యాత్కృదవ్యయమేవగృహ్యతే । తేనతదుపరీత్యాదిసిద్ధమితిరక్షితః । తవ్యః । బ్రాహ్మణస్యకర్తవ్యం । తవ్యతాతుభవత్యేవస్వకర్తవ్యం । ద్విజకర్తవ్యం ॥ స్వరేభేదః । సమానాధికరణే । తక్షకస్యసర్పస్య । విశేషణసమాసస్త్విహబహులగ్రహణాన్న । గోర్ధేనోరిత్యాదిషు పాటాయవతీత్యాదీనాం విభక్త్యంతరేచరితార్థానాం పరత్వాద్బాధకషష్ఠీసమాసః ప్రాప్తస్సవ్యనేనవార్యతే ॥ క్తేనచపూజాయాం । మతిబుద్ధిత్యాదినా విహితోయః క్తస్తదంతేనషష్ఠీనసమస్యతే । రాజ్ఞాంమతోబుద్ధః పూజితోవా । రాజపూజితఇత్యాదౌ తుభూతేక్తాంతేన సహతృతీయాంతస్య సమాసః (౨)సప్తమీశౌండైః ॥ సప్తమ్యంతంశౌండాదిభిఃప్రాగ్వత్ । అధిశబ్దోత్రపఠ్యతే । అధ్యుత్తరపదాదితిఖః ।

(౩) సిద్ధశుష్కపక్వబంధైశ్చ ॥ ఏతైస్సప్తమ్యంతంప్రాగ్వత్

(౧)పురగంచతద్వనంచపురగావణం- మిశ్రగావణం।సిధ్రకావణం। శారికావణం - కోటరావణం ॥ కింశులకాగిరిః- (౨) వనస్యాగ్రేఽగ్రేవణం -(౩) కృషిరస్యాస్తీతికృషీవలః - (౪) అమరాఅస్యాంసంతీత్యమరావతీ-(౫)శరావతీ(౬) పరీపాకః - పరిపాకః (౭) అష్టసులోహేషు పదంప్రతిష్ఠాయస్యతదష్టాపదంసువర్ణం (౮) విశ్వస్యమిత్రంవిశ్వామి

---

(౧) వనగిర్యోస్సంజ్ఞాయాం కోటరకింశులకాదీనాం- కోటరాదీనాం వనేపరేకింశులకాదీనాం గిరౌపరేదీర్ఘస్స్యాత్సంజ్ఞాయాం। వనంపురగామిశ్రకాసిధ్రకాశారికాకోటరాగ్రేభ్యః - వనశబ్దస్యోత్తరపదస్య ఏభ్యఏవణత్వం నాన్యేభ్యః - (౨) రాజదంతాదిషు నిపాతనాత్సప్తమ్యాఅలుక్ ప్రాతిపదికార్థమాత్రేప్రథమా - (౩) వలే ॥ వలప్రత్యయే పరేదీర్ఘస్స్యాత్సంజ్ఞాయాం - (౪) మతౌబహ్వచోఽనజిరాదీనామితిదీర్ఘః - (౫) శరాదీనాంచ - (౬) ఉపసర్గస్యఘఞ్యమనుష్యేబహులం - ఉపసర్గస్యబహులం దీర్ఘస్స్యాద్ఘఞంతేపరేనతుమనుష్యే। అమనుష్యేకిం - నిషాదః। ఇకఃకాశే - ఇగంతోపసర్గస్యదీర్ఘస్స్యాత్కాశే। వీకాశః - నీకాశః ॥ ఇకఃకిం, ప్రకాశః -(౭) అష్టనస్సంజ్ఞాయాం। ఉత్తరపదేదీర్ఘః - సంజ్ఞాయాంకిం॥ అష్టపుత్రః (౮) మిత్రేచర్షౌ ॥ ఇతిదీర్ఘః - ఋషౌకిం। విశ్వమిత్రోమాణవకః - శునోదంతదంష్ట్రాకర్ణకుందవరాహపుచ్ఛపదేషు దీర్ఘోవాచ్యః ॥ శ్వాదంతఇత్యాది - విభాషౌషధివనస్పతిభ్యః॥ ఏభ్యోవనస్యణత్వం వాస్యాత్ - దూర్వావణం। దూర్వావనం॥ శిరీషవణం - శిరీషవనం। ద్వ్యచ్త్ర్యజ్భ్యామేవ - నేహ। దేవదారువనం- వాహనమాహితాత్। ఆరోప్యయదుహ్యతే తద్వాచిస్థాన్నిమిత్తాత్పరస్యవాహననకారస్య ణత్వంస్యాత్ - ఇక్షువాహణం। ఆహితాత్కిం - ఇంద్రవాహనం। ఇంద్రస్వామికం వాహనమిత్యర్థః వహతేర్ల్యుటివృద్ధిరిహైవసూత్రేనిపాతనాత్ - వాభావకరణయోః॥

త్రయస్యేతి వా విశ్వామిత్రః - (౧) తత్కరోతీతి తస్కరః । బృహతేః

పానస్య ణత్వం - క్షీరపాణం ॥ క్షీరపానం - గిరినద్యాదీనాం వా । గిరిణదీ - గిరినదీ । చక్రణితంబా - చక్రనితంబా ॥ ప్రాతిపదికాంతనుమ్విభక్తిషు చ - పూర్వపదస్థాన్నిమిత్తాత్పరస్య ఏషుస్థితస్య నస్య ణో వా స్యాత్ - ప్రాతిపదికాంతే । మాషవాపిణౌ - నుమి । వ్రీహివాపాణి । విభక్తౌ - మాషవాపేణ । పక్షే మాషవాపినావిత్యాది । గోష్పదం సేవితా సేవితప్రమాణేషు - సుట్ సస్య షత్వం చ నిపాత్యతే । గావః పద్యన్తేస్మిన్ దేశే స గోభిస్సేవితో గోష్పదః - అసేవితే, గోష్పదాన్యరణ్యాని । ప్రమాణే - గోష్పదమాత్రం క్షేత్రం ॥ సేవితేత్యాదికిం - గోః పదం గోపదం - ఆస్పదం ప్రతిష్ఠాయాం ॥ ఆత్మయాపనాయ స్థానే సుణ్నిపాత్యతే - ఆస్పదం ॥ ప్రతిష్ఠాకిం - ఆపదాత్ ఆపదమ్ । ఆశ్చర్యమనిత్యే - అద్భుతే సుట్ । ఆశ్చర్యం యది స భుంజీత - అనిత్యే కిం ॥ ఆచర్యం కర్మశోభనం - వర్చస్కే ఉవస్కరః ॥ కుత్సితం వర్చో వర్చస్కమన్నమలం తస్మిన్ సుట్ - అవకీర్యత ఇత్యవస్కరః ॥ వర్చస్కే కిం ॥ అవకరః - అపస్కరో రథాంగం । అవకరోన్యః - విష్కిరశ్శకునిర్వికిరో వా ॥ ప్రతిష్కశశ్చకశేః - కశగతిశాసనయోరిత్యస్య ప్రతిపూర్వస్య షచాద్యచి సుణ్నిపాత్యతే షత్వం చ - సహాయః పురోయాయీ వా ప్రతిష్కశ ఇత్యుచ్యతే । కశేః కిం - ప్రతిగతః కశాం ప్రతికశోశ్వః ॥ ప్రస్కణ్వహరిశ్చంద్రావృషీ - హరిశ్చంద్రః గ్రహణమమంత్రార్థం ॥ ఋషీకిమ్ - ప్రకణ్వో దేశః । హరిచంద్రో మాణవకః - మస్కరమస్కరిణౌ వేణుపరివ్రాజకయోః ॥ మకరశబ్దో ఉవ్యుత్పన్నః తస్య సుడినిశ్చ నిపాత్యతే - వేణ్వత్యాదికిమ్ । మకరో గ్రాహః - మకరీ సముద్రః ॥ కారస్కరో వృక్షః । కారంకరోతీతి కారస్కరో వృక్షః - అన్యత్ర కారకరః ॥ పారస్కరప్రభృతీని చ సంజ్ఞాయాం - ఏతాని ససుట్కాని నిపాత్యన్తే నామ్ని । పారస్కరః । కిష్కింధా - (౧) తద్బృహతోః కరపత్యోః

పతిః - బృహస్పతిః (౧) ప్రాయస్యపావస్యచిత్తిచిత్త్యోః ప్రాయశ్చి త్తిః - ఏవంప్రాయశ్చిత్తం - శతాత్పరాణిపరశ్శతానీత్యాది ॥ ....*

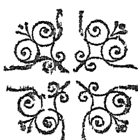
శ్రీ*. ఇతిసమాసాశ్రయవిధయః .*శ్రీ

శ్చోరదేవతయోస్సుట్తలోపశ్చ - తాత్పూర్వంచ ర్త్వేస దకారో బో ధ్యః - తద్బృహతోర్దకారతకారౌ లుప్యేతేకరపత్యోస్తుసుట్ ॥ చోరదేవతయోరితిసముదాయోపాధిః - (౧౦) ప్రాయస్యచిత్తిచిత్త యోః - పరశ్శతాసీత్యత్రసుప్సుపేతివాపంచమీతియోగవిభాగాద్వా సమాసః - రాజదంతాదిత్వాచ్ఛతశబ్దస్యపరనిపాతః - పారస్కరా దిత్వాత్సుట్ - ఏవంపరస్సహస్రం - వనస్పతిరిత్యాదావపిసుట్ ॥

కర్నాటదేశాధీశశ్రీకృష్ణరాజేంద్రమియుషా ।
ధర్మాధికారిశ్రీచక్రవర్త్యయ్యంగార్యధీమతా ॥౧॥
సిద్ధాంతకౌముద్యాగ్నేయపురాణోక్త్యనుసారతః ।
సమాసచక్రవర్తీత్థంపరిష్కృత్యప్రకాశితః ॥౨॥
సప్రమాణసమాసచక్రవర్త్యాఖ్యగ్రంథస్సమాప్తః

శ్రీహయగ్రీవాయనమః.

శ్రీమత్తాతాచార్యకృత సమాసశిఖామణి ప్రారమ్భః.

శేషాచలశిరోభూషా శ్రీ షాయుభవతాస్త్వహః - యన్నిరస్తనతస్తామో
తమస్తతిసమస్కృతి ॥౧॥ వక్ష్యేతత్పురుషంకర్మధారయంబాలబుద్ధయే
బహువ్రీహింద్విగుంద్వన్ద్వ మవ్యయీభావమేవచ ॥ ౨ ॥ సమాసాష్ష
ట్సంక్షిప్తా అష్టావింశతిధాపునః - తత్రాష్టధాతత్పురుషస్సప్తధాకర్మ
ధారయః ॥౩॥ సప్తధాచబహువ్రీహి ద్విగుర్ద్వన్ద్వో ద్విధాద్విధా ॥
ద్వివిధశ్చావ్యయీభావ ఇత్యష్టావింశతిఃక్రమాత్ ॥౪॥ తత్రతత్పురుష
స్యాష్టౌ ప్రకారాః ప్రవివేచనమ్ - ప్రథమాద్యాస్తత్పురుషాస్స
ప్తధాస్యుర్నఞ్సమాసకః ॥౫॥ ఏతేషాంవిగ్రహంవక్ష్యే సమాసానాంయ
థాక్రమమ్ - విభజ్యగృహ్యతే యస్సవిగ్రహఃపరికీర్తితః ॥౬॥ అనేకశబ్ద
సన్ధిస్తుసమాసఃకథ్యతేయథా- అర్ధంగుడస్యార్ధగుడో ఽబ్ధింగతాబ్ధిగతా
నదీ ॥౭॥ వాచాశ్లక్ష్ణస్సువాక్శ్లక్ష్ణోఽగ్న్యబలిస్తుదిశేబలిః - సింహాద్భయం
సింహాభయం భూపతిస్సుభువఃపతిః ॥౮॥ విష్ణౌభక్తిర్విష్ణుభక్తిర్నాశో
ఽనశ్వోనగారగాః ॥ ప్రకారాంత్సప్తవైకర్మధారయస్యబ్రవీమ్యహమ్ ॥౯
విశేషణపూర్వపదో విశేష్యపూర్వపదో విశేషణోభయపద ఉపమాన
పూర్వపద ఉపమానోత్తరపదస్సంభావనాపూర్వపదోఽవధారణాపూ
ర్వపదశ్చేతి ॥ కృష్ణశ్చాసౌకంబళశ్చకృష్ణకంబళ ఉత్తమః-ద్విజశ్చాసౌకుం
జరశ్చద్విజకుంజరఆగతః ॥౧౦॥ మధురంచతదామ్లంచమధురామ్లంచ
జాంబవం - ముక్తేవధవళౌముక్తాధవళౌదివితారకా ॥౧౧॥ ఆస్యమబ్జ
మివాస్యాబ్జంగోభ్రమోగౌరితిభ్రమః - విద్యైవభూషణంవిద్యాభూ
షణంకర్మధారయః ॥౧౨॥ బహువ్రీహేఃప్రకారాంస్తుసప్తతాన్కథ
యామ్యహమ్ - ద్విపదో బహుపదస్సహపూర్వపదస్సంఖ్యోత్తరపద

స్సంఖ్యోభయోపదోర్వ్యతిహారలక్షణో దిగంతరాళలక్షణశ్చేతి - ద్వి
తీయాదివిభక్త్యర్థభవేదన్యపదార్థకే ॥ ౧౩ ॥ బహువ్రీహిర్నప్రథ
మావిభక్త్యర్థే ఇతిస్థితిః - ఆశ్రితా బ్రాహ్మణా యేన ఆశ్రితబ్రా
హ్మణగ్రామః ॥౧౪॥ నిర్జితారిపవో యేన స నిర్జితరిపుర్నృపః - ఆనీ
తాః పశవో యస్మై స ఆనీతపశుః క్రతుః ॥౧౫॥ విగతం కల్మషం యస్మా
త్సోయం విగతకల్మషః - తుషారాశ్ఛవయో యస్య స తుషారచ్ఛవిశ్శశీ
॥౧౬॥ బహవో భ్రమరా యస్మిన్ స బహుభ్రమరస్తరుః - న విద్యతే గదో
యస్యాసో ఽగదః పథ్యభోజనః ॥౧౭॥ ద్విపదః కథితశ్చైవం వక్ష్యే బహు
పదం క్రమాత్ - ప్రాప్తశ్చిత్రః పశుర్యాం సా ప్రాప్తచిత్రపశుర్నదీ ॥౧౮
స్తుతో ఽనఘో హరిర్యేన స్తుతానఘహరిః కవిః - దత్తం పూర్ణం వయో య
స్మై దత్తపూర్ణవయాశ్శిశుః ॥౧౯॥ వీతం సర్వం బలం యస్మాద్వీతసర్వబ
లో హీనః - దక్షాః ప్రాజ్ఞాస్సుతా యస్య దక్షప్రాజ్ఞసుతో మహాన్ ॥౨౦॥
ఫుల్లాశ్ఛాద్రుమా యస్మింస్తత్ఫుల్లాచ్ఛద్రుమం వనమ్ - అవిద్యమానా
శుద్ధా ధీర్యస్యాసౌ శుద్ధధీర్జడః ॥౨౧॥ బహువ్రీహిర్బహుపదః క్రమేణై
వం ప్రదర్శితః - సహపూర్వపదాదీంస్తు బహువ్రీహీన్ ప్రదర్శయే ॥౨౨
॥ విప్రైస్సహ వర్తంత ఇతి సవిప్రా విశః - దశానాం సమీపే యే నరా ఉప
దశా ఇమే ॥౨౩॥ పంచ వా షడ్వా బ్రాహ్మణా నికేతస్థితాః ।
యుద్ధం కేశాకేశి గృహీత్వేదం ప్రవర్తతే ॥౨౪॥ కేశాకేశితయోర్యు
ద్ధం కిరాతార్జునయోరభూత్ - దండైర్దండైః ప్రహృత్యేదం గాఢం యు
ద్ధం ప్రవర్తతే ॥౨౫॥ దండాదండితయోర్యుద్ధం భీమకౌరవయోరభూత్ ।
పూర్వస్యాశ్చోత్తరస్యాశ్చ దిశోర్యచ్చాంతరాళకమ్ ॥౨౬॥ సా దిక్పూ
ర్వోత్తరా జ్ఞేయా బహువ్రీహిరుదాహృతః - సంఖ్యాపూర్వో ద్విగుస్త
స్య ప్రకారౌ ద్వౌ బ్రవీమ్యహమ్ ॥౨౭॥ ఏకస్యత్వేకవచన మన్యస్యబ
హువాగ్భవేత్ - తిస్రస్సమాహృతాస్సంధ్యాస్త్రిసంధ్యం త్రిపురం యథా
॥౨౮॥ త్రయో లోకాస్త్రిలోకీ చ సప్తర్షయ ఇతి క్రమాత్ - ద్వార్థే

ద్వన్ద్వోఽభవేచ్చార్థాశ్చత్వారస్సుప్రస్సముచ్చయః ॥౨౯॥ అన్వాచయ
స్సమాహారఇతరేతరయోగకః - ఏష్వాద్యానసమాసార్హౌసమాసార్హౌ
పరౌయథా । ౩౦ ॥ రామోగతో లక్ష్మణశ్చ గచ్ఛతీత్యతిసముచ్చయః ।
సూపమానయసర్పిశ్చానయేత్యన్వాచయోయథా ।౩౧। సమాహారశ్చ
చిత్రతస్స్యాదేకవచనంయథా - హస్తీచాశ్వశ్చహస్త్యశ్వం శంఖదుం
దుభిమర్దళమ్ ।౩౨। శంఖశ్చదుందుభిశ్చైవ మర్దళశ్చేతివిగ్రహః ।
వాసుదేవశ్చార్జునశ్చవాసుదేవార్జునౌగతీ ॥ ౩౩ ॥ ద్విధాప్రోక్తోఽవ్య
యీభావోఽవ్యయపూర్వపద స్తథా- నామపూర్వపదశ్చాపిసర్వోఽప్య
వ్యయసంజ్ఞకః॥౩౪॥ ఉపకుంభస్తుకుంభస్య సమీపేఽవ్యయపూర్వకః ॥
౩౫॥ రిపుప్రతి రిపోర్గాత్రా స్యాదేవం నామపూర్వకః - లుక్సమా
సోఽలుక్సమాసఇతితౌప్రబ్రవీమ్యహం-ఖేగచ్ఛతితుయఃప్రాణీసఖగో
లుక్ప్రకీర్తితః ॥౩౬॥ వనేచరతియఃప్రాణీ సతతం సవనేచరః - పంకే
రోహతియత్పుష్పంతత్పంకేరుహమిత్యలుక్ ॥౩౭॥ శాకప్రియఃపార్థివో
యస్సచాయంశాకపార్థివః- ఛాయాప్రధానాస్తరవో యేచ్ఛాయాతర
వోవనే ॥౩౮॥ ఏవంసర్వసమాసాశ్చ సంక్షేపేణప్రకాశితాః - ప్రీయ
తాంమనయాకృత్యా శ్రీనివాసోజగత్పతిః ॥౩౯॥ నవీనదుర్గతాతేనశ్రీశై
లాన్వయజన్మనా । కృతోబాలవిబోధాయస్యాత్సమాసశిఖామణిః॥౪౦॥

